GAJDÓ ÁGNES

„…és bűneim halállá állnak össze”

A BŰN ÉS BŰNTUDAT FOGALMA ÉS MEGJELENÉSE JÓZSEF ATTILA ÉLETMŰVÉBEN

SZEGED

PhD-ÉRTEKEZÉS

TÉMAVEZETŐ: Prof. Dr. Szigeti Lajos Sándor
tanszékvezető egyetemi tanár, akadémiai doktor

KÉPZÉSI HELY: Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Modern Magyar Irodalmi Tanszék

Budapest–Szeged 2003

B 6886
SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
13.

TARTALOM

I. BEVEZETÉS 5

II. JÓZSEF ATTILA BŰNVERSEI

1. „Szigorú hó, takard el bűneinket" 20

2. „…a saját szemem láttára átalakulok" 24

3. „mért nincs bűnöm, ha van" 30

4. „…én hiszek az eredendő bűnben" 39

5. „Nem nyafognék, de most már késő" 41

6. „Im anyját falta föl magzatja" 56

7. „Nincs közöm senkihez" 68

8. „félek a büntetéstől" 77

III. A „TÁRGYATLAN" BŰNTUDAT VERSBÉLI „TÁRGYA": A KÉS

1. A kés mint jelkép 89

2. „Kis kés, de jó kés" 95

3. „És éles sziklán gyilkos késeket fen" 100

4. „Késnyelek hullottak pengétlenül" 104

5. „csuklómban megállt a kés" 107

6. „Lehet, hogy kés vagy ónos víz alatt" 111

7. „Késsel szúrtam" 117

8. „a kés hegyét / bár anyádnak szegezd" 121

9. „ne bámulj vakon / a kifent rohamkéstől" 132

10. „Mikor születtem, a kezemben kés volt" 139

11. „nem ember szívébe való / nagy kínok késeivel játszom" 143

12. „se késed nincs, se kenyered" 150

IV. ÖSSZEGZÉS ÉS UTÓSZÓ 156

V. FELHASZNÁLT IRODALOM 159

VI. LEVELEK 171

VII. FÜGGELÉK

1. SZÁMÚ MELLÉKLET I

2. SZÁMÚ MELLÉKLET XIV

3. SZÁMÚ MELLÉKLET XXIV

I. BEVEZETÉS

(Az értekezés tárgyáról) A bűnös bűntelenség, bűntelen bűnösség érzése/tudata a 20. században kifejtettebben, erőteljesebben jelenik meg, mint korábban. A középkorban a tételes vallás határozta meg, ki és miért bűnös. A későbbi korokban átértelmeződött az Istenhez való viszony, így megváltozott az istenhiten nyugvó morális rend és ezen belül a bűn megítélése is. A modernizmus alapvető létélménye a bizonytalan erkölcsi rend, a világból eltűnő Isten hiánya. Nietzsche Zarathustrája kimondja: „Valamikor az isten ellen való vétek volt a legnagyobb vétek, ámde isten meghalt és ekkor kihalának ezek a vétkezők is."[1] Az ember elszakítja magát az élő Istentől, s az elidegenedés következtében az individuum egyre inkább, abszolút módon magára maradt, és igazi „modern tett" végrehajtását tűzte ki célul: „Isten nélkül »isteni« életet akarni".[2]

Az Isten nélküli létre való ráeszmélés nem azt jelenti, hogy Isten teljesen eltűnik a költészetből. Adynál sokszor homályos, misztikus Isten-kép rajzolódik ki, József Attila hol hetykén önmagához hasonlítja, hol mintegy apát keresve fordul hozzá. Baka István viszont „tűzbe veti" az evangéliumot – „papír, papír – Isten nevét nem / írom reád többé

[1] Nietzsche 11.
[2] Yves Bonnefoy írja Rimbaud-monográfiájában 1931-ben. Lásd: Somlyó György: *Philoktétész sebe. Bevezetés a modern költészetbe,* 1980. 69.

soha."[3] –, hogy aztán végül mégis feltámassza, hozzá fohászkodjon, vele egyezkedjen a betegséggel vívott ádáz harcban (*Gecsemáné, Zsoltár, Én itt vagyok*).[4]

A modernségben a bűntudat is másképpen jelentkezett. Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regénye az első, amely középpontba helyezi ezt a problémát, s a későbbi szerzők által teremtett hősök – mondhatjuk – Raszkolnyikov „köpönyegéből bújtak ki". Kafka *A per* című regényének főhőse, Josef K., a Miller-drámában szereplő ügynök, Willy Loman, Camus vezeklőbírója vagy a *Közöny* Mersault-ja nem érezte magát bűnösnek, noha a törvény elé idézték őket. Bűnük a külvilág elől rejtve volt, tehetetlen szorongásuk, az ártatlan bűnösség érzése már-már az összeroppanást eredményezte.

A megmagyarázhatatlan és feloldhatatlan bűnös bűntelenség vagy bűntelen bűnösség érzése, a tárgyatlan bűntudat olyan feszültséget okoz, amely akár az ép és egészséges személyiséget is felőrölheti. A költők, művészek pedig hiperérzékeny lélekkel rendelkeznek, személyiségükből fakad a gyötrődés, a válaszkeresési kényszer: „Aki meri vállalni önmagát, annak szükségszerűen el kell jutnia a bűn kérdéséhez".[5] A magyar irodalomban Balassitól Babitsig, Adytól József Attiláig,

[3] Baka István *Tűzbe vetett evangélium* című versének utolsó két sora. (Baka 66.)
[4] Baka 277., 279., 308.
[5] Szigeti 1997. 127.

Pilinszkytől Bertók Lászlóig, Baka Istvánig érzékelhetjük ezt a folyamatot.

A modern irodalomtörténetben központi helyet foglal el a bűn és a bűntudat. Ennek ellenére kevesen és nem eléggé mélyrehatóan foglalkoztak a problémával. A József Attila költészetével foglalkozó kutatók különféle nézőpontból közelítettek a József Attila-i bűnproblémához, és különféle értelmezést adtak: Beney Zsuzsa, Bori Imre, Éva Brabant, Janzer Frigyes, Németh G. Béla, Rába György, Szőke György és a Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András szerzőtriász nevét kell kiemelten megemlíteni.[6]

Szakdolgozatomban – miként címe is jelzi[7] – még a József Attila költészetében megjelenő, illetve általában a bűn motívumot vizsgáltam. A definícióból kiindulva többeknek föltettem a „mi a bűn?" kérdést. Tanulságos válaszok érkeztek; ezeket a mellékletben ismertetem, s megkísérlem a tanulságokat levonni. A legfontosabb következtetés, amelyre e levelezés során jutottam: reménytelen vállalkozás pontos definíciót találni a bűnre, és egyáltalán nem a definícióból kell kiindulni e téma vizsgálatánál. Tverdota György, Szőke György és Rónay László

[6] Bori Imre úgy látja, hogy „maga az élet, a születés ténye, a létezés a bűn". Rába György Kafka bűnszemléletével állította párhuzamba, és egy helyütt az életet nevezi József Attila bűnének. Bókay–Jádi-Stark megoldási javaslata a stigmatizációra épül, ők a betegséggel azonosították a bűnt. Éva Brabant a pszichoanalízis felől közelít. Pszichológiai szempontokat érvényesít elemzésében Szőke György is. Németh G. Béla a semmi motívummal párhuzamosan elemzi a bűn motívumát, Beney Zsuzsa az istenkereséshez köti. Janzer Frigyes Camus és József Attila kapcsán vizsgálja a motívumot.

[7] Gajdó Ágnes: „...és bűneim halállá állnak össze..." A bűn motívuma József Attila költészetében – József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1998

is arra hívta fel a figyelmemet, hogy inkább a bűntudatot állítsam vizsgálódásaim középpontjába, hiszen a bűn roppant tág kategória, belefér az egész világ, mindenképpen szűkíteni kell a kört.

Értekezésem középpontjában tehát a bűntudat, a József Attila-i bűntudat áll. Az életműben fontos helyet foglal el, különösen a kései versekben, de egyes töredékekben, prózai darabokban is felbukkan; vizsgálata megkerülhetetlen annak reményében, hogy ez által közelebb jutunk a költő kulcsverseihez, a kialakuló motívumháló alkotóelemeinek összefüggéseihez. A József Attiláról szóló szakirodalom hatalmas, mégis hiszem, hogy lehet újat mondani, más nézőpontból közelíteni az egyes témákhoz, így ehhez is.

Célom, hogy az átfogó értelmezés nyomán a lehető legteljesebb kép rajzolódjon ki a József Attila-i bűntudatról, a bűn–büntetés–ártatlanság, illetve a bűn–büntetés–magány hármasságának kínzó voltáról s versbéli megjelenéséről. (A tárgyatlan bűntudat lehetséges, versbéli „tárgyával", a késsel külön fejezetben foglalkozom.) Úgy vélem, az Isten- és az anyamotívum mellett a bűntudat a legfontosabb és a legerőteljesebb a költő kései verseiben, és e három szervesen összekapcsolódik, rendszert alkot, egyik sem érthető, értelmezhető a másik kettő nélkül.

(A kutatás módszeréről) A kutatás során a motívumból, a fogalom értelmezéséből indultam ki. A motívum az irodalomtudományban meglehetősen gyakran és sokféleképpen használt fogalom, mondhatjuk: „túlterhelt" kifejezés.[8] A *Világirodalmi lexikon* hat jelentését tárgyalja, és kitér a folklorisztikai értelemben vett motívumra is. A második pont a francia szóhasználat *(motif)* nyomán kialakult értelmezésre utal: a motívum a tárgy, illetve a téma megfelelője. Az általam használt motívum-kategória egyik alkotóeleme éppen ez.

Szigeti Lajos Sándor nyomán[9] szinonimaként használom a motívum, szó, kép, képzet fogalmakat, és a visszatérő motívumot, motívumokat az adott helyen betöltött szerepük szerint vizsgálom. Vizsgálati módszereim ezen kívül kapcsolódnak a modern francia kritikában ismert iskola (az ún. *école thematique*) módszereihez is. Így sajátos motívumértelmezés jön létre – a motívumot egyben témaként, gondolat(sor)ként is kezelve, és figyelembe véve, hogy korokat ívelhet át, története, alakváltozatai léteznek, s más motívumokkal összekapcsolódva motívumhálókat, motívumrendszereket alkothat.

---

[8] Mesterházi i. m.

[9] Szigeti 1995. 25–26. – Szigeti utal Horst S. és Ingrid Daemmrich *Wiederholte Spiegelungen* című könyvére, melyben a szerzők hasonlóan definiálják a motívumot, mint ő: „Szerintük a motívum az irodalmi mű olyan képszerű, képben kifejtett vagy szituáció adta eleme, mely közelebbről a témát határozza meg, rögzíti és szervezi a szöveget, megragadja a konfliktust, és feszültséget hoz létre; dinamikája a képi vagy helyzetek adta képi komponensen alapul, szövegszerű ismétlődésével gazdag asszociációs kapcsolatokat eredményez. Egy motívum képben vagy szituációban megragadott eszmealakja évszázadokon keresztül fennmaradhat. A motívum tehát a konkrét képben – tegyük hozzá: vagy költői magatartásformában – az absztrakt fogalmiságot ragadja meg és hordozza, mert az eszme, a gondolat igazán így, képben, magatartásformában hatékony. ...a motívumok hatóköre más szövegelemekkel való kapcsolataikban ismerhető fel. [...]"

József Attila költészetében véleményem szerint a bűntudat-, az anya- és az Istenmotívum viselkedik így – szoros összefüggésben a világhiányból és az apahiányból eredő bűntudattal. Ezek olyan kulcsmotívumok, amelyek feltérképezése feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a költő életművéről, különösen az 1934 után született versekről pontos képet kapjunk. Janzer Frigyes idézi kandidátusi értekezésében Menachem Brinkert,[10] aki szerint a téma képes arra, hogy más tekintetben talán egymástól távol levő szövegeket (lehetnek irodalmiak és irodalmon kívüliek is) kössön össze. Az irodalmon kívüliség jegyében alább a bűn–bűntudat teológiai és pszichológiai értelmezését vázolom, hiszen véleményem szerint a József Attila-versek értelmezéséhez kiemelten fontos a teológiai bűnfogalom és pszichoanalízis tanításának ismerete. Tudjuk, a költő maga is kapott pszichoanalitikus kezelést, és élénken érdeklődött e tudományterület iránt. (Könyvtárában megtalálható volt például Wilhelm Wundt *Bevezetés a pszichológiába* című műve.)[11]

[10] Janzer 1997. 10.
[11] Tasi[1] 19.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

(A teológiai bűnértelmezésről) A teológiában a hittitok a bűn alapoka, mindenképpen megkülönböztetendő a jogi értelemben vett bűncselekmény fogalmától. A Szentírás a bűnt mindig engedetlenségként magyarázza: elfordulás Istentől, valamely isteni törvény megsértése (Róm 2, 23; 1Jn 3, 4). Az Ószövetség mércéje alapján aki vét a Tízparancsolat ellen, bűnös. A katolikus egyház terminológiája szerint a bűn Isten törvényének tudatos és akaratlagos áthágása; az ember gyakorlati magatartásában önmagát Teremtője helyébe akarja állítani, s Isten helyett valamely teremtmény (személy, tárgy) felé fordul. A bűn szándékos: Isten irányában sértésként, a bűnöst illetően gonosz akaratként nyilvánul meg. Ha a bűn valamely parancsolt dolog elmulasztásából ered, akkor mulasztásból eredő bűnnek, ha tiltott dolog elkövetéséből ered, cselekedeti bűnnek nevezik. Az ember környezetében is megnyilvánuló bűn a külső, a lelkében rejtve maradó, nem érzékelhető a belső bűn. Mivel a bűn lényege a szabad akarat helytelen állásfoglalása, minden bűn először belső bűnként jelentkezik, s az ember már akarati elhatározásával bűnt követ el, még ha belső állásfoglalása a körülmények következtében nem is válik külső bűnné. Forrását tekintve gonoszságból, közömbösségből és gyarlóságból eredő, szociális szempontból saját és idegen bűnöket különböztet meg az erkölcstan. Ez utóbbi a bűnös szándékos közreműködését jelenti embertársa bűnében egyetértéssel, ingerléssel, tanáccsal, paranccsal, más

bűnének dicséretével, oltalmazásával, segítésével. A bűnök súlyosak v. kevésbé súlyosak aszerint, hogy az általuk elkövetett törvényszegés milyen mértékben károsítja az erkölcsi rendet. A hét főbűn: 1. kevélység; 2. fösvénység; 3. bűnös érzékiség (bujaság); 4. irigység; 5. torkosság; 6. harag; 7. lustaság (jóra való restség). A főbűnökön kívül megkülönböztetik a Szentlélek elleni bűnöket, az égbekiáltó bűnöket és az idegen bűnöket.[12] „A kereszténység elfogadja az ember korlátozottságát: önmaga meghaladására való képtelenségét, »bűnösségét«, ami mind a tökéletes isten-és emberszeretetet, mind a személyes kiteljesedést megakadályozza. Keresztény terminológiában: az ember nem tud pusztán önerejéből üdvözülni."[13]

A kinyilatkoztatás szerint az emberi nemet érintő első bűn az angyalok bűne után az ősszülők (Ádám és Éva) eredeti bűne, amely átszáll valamennyi utódukra (áteredő bűn), s csak a keresztség törli el. A bűn eluralkodása Káin és Ábel történetével kezdődött (Ter 4, 1–16), Isten ezért elpusztította az emberiséget, egyedül Noét és családját (Ter 6, 5–8) mentette meg. Az Újszövetségben Jézus Krisztus a bűn hatalmát

[12] A *Magyar katolikus katekizmus* és a *Hozsanna* című népénekeskönyv alapján a Szentlélek elleni bűnök alapjában rendítik meg az istenes életet: 1. aki vakmerően bizakodik; 2. aki kétségbeesik; 3. aki a megismert igazsággal szembeszegül; aki az Isten kegyelmét másoktól irigyli; aki a bűnökben megátalkodik; 6. aki mindhalálig nem bánja meg bűneit. Égbekiáltó bűnök: 1. szándékos gyilkosság; 2. a szegények, árvák és özvegyek nyomorúságának nagyobbítása; 3. a munkások bérének igazságtalan visszatartása. Idegen bűnök: 1. másnak bűnre tanácsot adni; 2. másnak bűnös dolgot parancsolni; 3. vétekben mással egyetérteni; 4. mást bűnre ingerelni; 5. másnak bűnös cselekedetét dicsérni; 6. másnak bűnét elhallgatni; 7. másnak bűnét elnézni; 8. mást bűnre segíteni; 9. másnak bűnét oltalmazni.

[13] Kulturális kisenciklopédia 746. (Tomka Miklós)

megsemmisítette a kereszten; megtérést hirdetett (Mk 1, 15), leleplezte a bűnt (Mk 7, 21-től), különbséget tett a bűn és a bűnös között, s kinyilatkoztatta Isten irgalmát (Lk 15, 11-től). Jézus Krisztusnak hatalma volt a bűnök megbocsátására, s vérének kiontása a kereszten a bűnök bocsánatára történt (Mt 26, 28). A meg nem bánt és így bocsánatot nem nyert halálos bűnök büntetése örök (kárhozat, pokol), a megbántaké és (köztük) a bocsánatos bűnöké ideigtartó (tisztítóhely).

A protestáns bűnfelfogás – amely a katolikus bűnfogalom ellentéteként alakult ki – szerint a bűnös cselekedetek alapja az ember bűnös alaptermészete. Ennek fő jellemzője nem az erkölcsi engedetlenség és az isteni parancsolatok megszegése, hanem az Istenben való személyes hit hiánya. A hitetlenség forrása az ember létéből ered, az öröklött önzésből és helytelen önszeretetből fakad. A bűnös ember nem tudja önként szeretni Istent és embertársát, erre csak a Szentlélek működése következtében képes, ha pusztán a kegyelem jóvoltából megtér, s ezáltal hitre jut. Ez a megigazulás azonban a földi életben nem szünteti meg a bűnösséget. A bűn tehát nem egyes rosszcselekedeteket jelöl, hanem az ember egész lényének megromlását, ezért a bűnök osztályozása lehetetlen és jelentőség nélküli. A protestáns tanítás csak örök üdvösséget vagy örök kárhozatot ismer, ideigtartó büntetést (ami a katolikus felfogásban a tisztítótűz) nem.

Pál apostol a Rómabeliekhez írt levelében megjegyzi: „A mi pedig hitből nincs, bűn az." (14,23) Ha elfogadjuk ezzel kapcsolatban Kierkegaard értelmezését – „a bűn ellentéte nem az erény, hanem a hit"[14] –, akkor az, aki nem hisz, bűnös, aki pedig bűnös, nem hisz. (József Attilánál sem az erény ellentéteként jelenik meg a bűn!)[15] A logika szerint azonban a bűn ellentéte a bűntelenség, nem pedig a hit. A bűn és a hit más kategóriába tartozó fogalom, mégis ezen a – bizonyos értelemben – logikai „csúsztatáson" alapszik a keresztény tanítás. A dán filozófus kifejti, hogy a keresztény felfogás szerint a bűn az akaratban van, „a bűn: Isten előtt kétségbeesetten nem akarunk önmagunk lenni, vagy kétségbeesetten önmagunk akarunk lenni".[16] Kierkegaard szembeállítja a keresztény definíciót a szókratészivel – „a bűn tudatlanság" –, mondván, hogy aki nem tudja, mi a helyes, az nem cselekedhet helytelenül. Ezzel szemben a kereszténység szerint nem az a bűn oka, hogy az ember nem ismerte fel, mi a helyes, hanem hogy nem *akarja* felismerni.[17]

A keresztény tanítás szerint az emberré levésben a szabad akaratú lénnyé levésben implicite benne van a bűn és büntetéseként a halál is. Karl Rahner a halált tartja az áteredő bűn következményének. „A halál lehet a bűn büntetése és kifejeződése, de lehet a bűn csúcspontja is;

[14] Kierkegaard[1] 97.
[15] Ancsel 1981. 122.
[16] Kierkegaard[1] 112.
[17] Kierkegaard[1] 153.

halálos bűn a szó legigazibb értelmében."[18] A bűnről Pál apostol a következőt állapítja meg: „Annakokáért, miképpen egy ember által jött be a világra a bűn, és a bűn által a halál, és akképpen a halál minden emberre elhatott, mivelhogy mindenek vétkeztek. Mert a törvényig vala bűn a világon; a bűn azonban nem számíttatik be, ha nincsen törvény." (Róm 5,12–13) A sorrend itt ember–bűn–halál. Vagyis ember nélkül nincsen bűn, bűn nélkül nincsen halál, a bűn büntetése minden esetben a halál; ahogy a rómabeliekhez írt levelében fogalmaz: „Mert a bűn zsoldja halál" (Róm 6,23). Az ember büntetése tehát minden esetben a halál.

Hasonló eredményre jutott Schopenhauer is: „A kereszténységben egyébiránt a lélekvándorlás és egy korábbi életben elkövetett vétekért való megszenvedés helyébe az eredendő bűn, azaz a más vétkéért való vezeklés tana lépett."[19] Ellenpélda a brahmanizmus és a buddhizmus, „amely egészen következetesen a halál utáni föltámadáshoz a születés előtti tételt fűzi, melynek bűnéért meglakolni az élet rendeltetett."[20] Érdemes összevetni ezt a gondolatot József Attila *[32 évvel ezelőtt...]* című prózai töredékével, amelyben a születést büntetésként értelmezi. (Alább részletesebben foglalkozunk ezzel a szöveggel.)

[18] Rahner–Vorgimler 251.
[19] Schopenhauer 69.
[20] Schopenhauer 48.

(A pszichológiai bűnértelmezésről) A bűntudat a pszichológiában mitologikus fogalomnak, a bűnösség érzése voltaképpen betegségnek tekinthető: a személy által elfogadott, a szocializáció során elsajátított normák (tilalmak, értékek) tényleges vagy vágyott megsértésekor megélt szubjektív élmény. A tanuláselméleti (behaviorista) értelmezés a legegyszerűbb, e szerint a bűntudat feltételes, emocionális válasz olyan viselkedésre, amelyet korábban büntetés követett. A szociálpszichológia diszkrepancia-elmélete szerint a kognitív tartalmak közötti ellentmondás megélése a bűntudat.

A pszichoanalízis a bűntudattal foglalkozik, azzal az emócióval, amely valamely erkölcsi törvény, parancs megszegése nyomán alakul ki, és nem a bűnösség tényét veszi górcső alá. A klasszikus elmélet szerint a bűntudat a felettes én és az infantilis szexuális és agresszív vágyak közötti konfliktus következménye. A bűntudatot a felettes én egyik alapfunkciójának tekinti (a lelkiismerettel azonosítva), amely a szülők által képviselt társadalmi elvárásokkal való azonosulás után jellemzi a személyt, és az Ödipusz-komplexus túlhaladásához kapcsolódik. A társadalmi elvárásokat az ősi kultúrák természetfeletti hatalmaknak, az istenek akaratának tulajdonították, a tabu áthágása minden külső büntetés nélkül betegséghez, sőt halálhoz vezethetett.

A pszichoanalízis atyamestere, Sigmund Freud szerint az ösztönén nagyrészt tudattalan, működési módja az azonnali vágykielégítésre

törekvő örömelv, mellyel az én valóságelvű munkamódját állítja szembe. Az énnek valójában három forrásból, az ösztön-énből, a felettes énből és a külvilágból származó impulzusok között kell egyensúlyt teremtenie: ez igen bonyolult feladat, zavara esetén az én szorongásjelzéssel reagál.[21]

Míg Freud a tudattalant a lélek szemetesládájának tartja, ahol minden elfér, ami negatívan hat a tudatra, addig Jung a tudattalannak pozitív hatásokat is tulajdonít. Árnyéknak nevezi az egyéniség „negatív" részét, vagyis a rejtett, előnytelen tulajdonságok, a hiányosan kifejlődött funkciók és a személyes tudattalan tartalmainak summáját. Fontos szerepet tulajdonít az ellentétek feszültségének.[22] Jung legnagyobb újítása az archetípusok fogalmának bevezetése. Ősmintáink vannak például az anyáról, apáról, a gyerekről, a hősről és a boszorkányról, a tündérről és az ördögről, Istenről és az angyalokról. Archetípus a férfiban lévő nőkép és a nőben lévő férfikép ősi forrása, az *anima,* illetve *animusz* is.

---

[21] Ehmann Bea szócikkéből – http://human.kando.hu/pedlex/lexicon/P4.xml/pszichoanalizis.html (Online Pedagógiai Lexikon)

[22] Jung i. m.: „Számomra eléggé világos, hogy az élet ösvénye a lejtő irányába vezet. Nincs energia ellentétek feszültsége nélkül; ezért kell megtalálni a tudat beállítottságával való ellentétet. Érdekes megfigyelni, hogy a neurózisteória történetében az ellentétek kiegyenlítése milyen szerepet játszott: Freud elmélete az erószt képviseli, Adler felfogása a hatalmat. A szeretet logikai ellentéte a gyűlölet, vagy Erósz ellentéte Phobosz (a félelem); lélektani szempontból azonban a hatalomvágy. Ahol a szeretet uralkodik, nincs hatalomigény, és ha a hatalomé a szó, a szeretet hiányzik. Az egyik a másik árnyéka: erósz álláspontjának kiegészítő ellentéte a hatalomra való törekvés, a hatalom hangsúlyozójának kiegészítője az erósz. A tudatos beállítottság egyoldalú álláspontjáról nézve az árnyék a személyiség egy alacsonyabb értékű része, amelyet ezért erős ellenállással elnyomunk. De az elnyomott személyiségrésznek tudatossá kell válnia, hogy az ellentétek közti feszültség létrejöhessen, amely nélkül minden fejlődés lehetetlen. A tudat bizonyos mértékig felül van, az árnyék alul; mivel minden, ami magas, a mélybe vágyik, s a forró hideget keres, a tudat is, esetleg anélkül, hogy sejtené, tudattalan ellentéte után kutat, különben stagnál, tehát elsivatagosodik és elfásul. Az életet csak az ellentét lobbantja lángra."

Alfred Adler individuálpszichológiájában a lélekkel foglalkozik, azt vizsgálja, hogy az ember milyen értelmet tulajdonít a világnak és önmagának, hogy törekvéseinek mi a célja, iránya és hogy hogyan közelíti meg az élet kérdéseit. Emellett a félelem és a szorongás célját kutatja. Szerinte a szorongás nem az elfojtott szexualitás következményeként, hanem balszerencsés születési élmények maradványának fogható fel.[23]

A pszichológiai alapú bűnértelmezések között sajátos helyet foglal el mélylélektani irányzatok sorából is kiemelkedő sorspszichológia és sorsanalízis (Schicksalsanalyse), mely szüntelenül a valamivé válást kutatja és nem a létet. A freudi pszichoanalízisben gyökeredző, azt továbbfejlesztő, a családi tudattalanba ásó irányzat lényege: „Aki képtelen létformájának szabad megválasztására, a kényszersors áldozatává lesz, neurotikussá, pszichopatává vagy pszichotikussá válik. Aki azonban az én és a szellem segítségével le tudja győzni öröklött kényszerét, szabadsága és énje sorsát maga építi fel."[24]

Az adott sorslehetőségekre vonatkoztatott választási szabadság tanát Szondi Lipót alkotta meg (a körülötte kialakult iskola tagja volt Kozmutza Flóra is). A sorspszichológia szerint az ember születésekor az ősök sorskényszerének hordozója, emberképét a családi tudattalan

[23] Adler 29.
[24] Szondi Lipót: Az emberré válás útja. = *Thalassa*, 1996/2. = www.c3.hu/scripta/thalassa/96/2/szondi.htm

ősalakjai formálják, de később szabadon dönt, szabadon választhatja meg én-sorsát. Ha az én és annak a szellemhez való kötődése túl gyenge ahhoz, hogy szabadon válasszon a sokféle létforma-lehetőség közül, akkor az ősképek kényszerítő erővel bírnak, így az ősalakok által irányított emberek tudattalanul egy családi kényszersorsot ismételnek meg. Szondi elmélete szerint az emberi fejlődés negyedik szakaszában (a D fázisban) tudatára ébredünk magunkkal hozott létlehetőségeinknek, és saját sorsunkat meghatározó foglalkozást, szerelmet, világnézetet és vallást választunk.

A sorsanalízis az emberi lét középpontjába az Ödipusz-komplexus helyett a testvérgyilkos Káint állítja, és párhuzamot von közte és az egyiptomi őrt megölő Mózes között. Sorsuk kutatásával arra a következtetésre jut, hogy „a »mózesség« nem más, mint a »káinság« jóvátétele, [...] megszabadulás a bűntudattól és preventív védekezés ellene."[25] Szondi ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy a mitológia bűnösei spontán bűntudatot éreztek, hiszen Káin bujkált, Júdás fölkötötte magát.

[25] Szondi 1987. 33.

II. JÓZSEF ATTILA BŰNVERSEI

1. „Szigorú hó, takard el bűneinket"

József Attila költészetében a bűn és a bűntudat motívuma a kései versekben jelenik meg hangsúlyosan. Korábbi írásai mintegy előkészítői az igazi bűnverseknek, ezekben a motívum még rejtetten, a háttérben jelenik meg. A fordulatot jelentő *Eszmélet* éve (1934) előtt még nem a tipikusan József Attila-i jelentésben találkozunk a bűnnel és a bűntudattal: a versek hangvétele ekkor még Adyt[26] idézi, akinek verseiben a bűn ambivalens, részben határozottan pozitív fogalom, nála a bűnösség nem álszent, hanem őszinte, nem konformista, hanem szuverén.

Ezt a költői magatartásformát pontosan érzi a fiatal József Attila is, aki bűntelenségét a gyávasággal magyarázza, azonosítja: „Mennyi lány és mennyi ajándék! / Mennyi bűn és mennyi szándék! / De bűnös én nem vagyok, / de a gyáva – én az vagyok. / Mennyi bűn és mennyi szándék!" (*Útrakészség*) Ebben a versben még kellék minden szó, itt még a nyugatos hagyományt folytatja, igyekezvén saját költői hangját

[26] Tasi József mutat rá, hogy valószínűleg 1921 őszén kapott a költő Ady-kötetet. 1921. október 23-án nővérének írt levelében ez áll: „Nagyon köszönöm Adyt – már adybb vagyok Adinál" [sic!]. December 2-án arról számolt be, hogy Galamb Ödön adta a kezébe *A magunk szerelme*, az *Új versek* és *A halottak élén* című köteteket. (Tasi[1] 85–86.)

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

megtalálni. Nem a saját maga által megélt, megtapasztalt Isten-élményről van szó, sokkal inkább az elődöktől, mesterektől átvett költői magatartásformáról, szó- és motívumkészletről. Az 1922 végén született versek formája is hagyománytisztelő, mintha mesterségbeli tudását próbálgatná az ifjú verselő (az *Útrahívás* című vers például szapphói strófákban íródott, a mesterszonett korai példája az *„És éles sziklán gyilkos késeket fen"* című fejezetben említett – Juhász Gyulának ajánlott – *A Kozmosz éneke* című szonettkoszorú).

Az Ady-versek által fémjelzett életérzések példatárához tartozik az 1922-es *Téged siratlak...* kezdetű vers négy sora, amelyben a nagy kezdőbetűs Puszta is jelzi, hogy még nem az igazi József Attila-i hang szólal meg a versben, sokkal inkább a nyugatos hagyomány folytatásáról van szó:

Én nem tudok kiáltni: hejh! hahó!
Pedig nagy vétket én sosem vétettem:
Fekszem hanyatt a Pusztán megdermedten
S fagyott, fehér szivemre hull a hó.

E vers Adyhoz szól, Ady *A sirató siralma* című versére felel.[27] A költőelőd név szerint is megidéződik a negyedik sorban: „ó Ady, a magyar Ugarra hull a hó". Talán csak a „tömzsi, kis tanyák" jelzős

[27] Szabolcsi 1963. 344. – Utal az *Új Írás* 1962/7. számában megjelent *Két megjegyzés két (nem mai) versről* című tanulmányára.

szerkezet igazán József Attilás, hiszen későbbi verseiben a tanya szó (az anya rímpárral) rendkívül gyakori.

A jellegzetesen adys kifejezések használatára (mondhatni: másolására) találunk példát az *Uram!* (1923) és a *Gyémánt* (1924) című versben is: „Átlátsz, tudom, a bűnök cifra gyolcsán" és „Szigorú hó, takard el bűneinket". E költeményekben a bűnkeresésnek lehetünk tanúi, a bűn még csak rejtetten hordozója a „bűntelen bűnösség" gondolatának; a háttérben sem fedezhető fel a kínzó bűntudatból fakadó jelentéstöbblet, amely József Attila kései verseire jellemző. A fiatal költő hetyke hangon, már-már a megbotránkoztatás vágyával fogalmaz, és nincsenek már jelen a tételes vallás attribútumai; új Isten-fogalom alakul ki. A *Kékmadár* című folyóiratban megjelent, 1923-as *Lázadó Krisztus* című vers a legmarkánsabb példa erre, nem véletlen, hogy kihívó sorai (pl.: „tanulhatnál még tőlem is, Uram"; „S munkámban, Uram, érek annyit, mint te / nagy passziódban") szemet szúrtak a hatalom képviselőinek, s a törvény nevében bíróság elé idézték a költőt.

A *Gyémánt* az 1923 november–decemberében keletkezett ún. Jóság-versekhez tartozik, melyekben a prófétikus attitűd dominál, s a jóság általi megváltás gondolata fogalmazódik meg. A *Gyémánt* Istene „emberarcú", szelíd Isten, Sík Sándor szavaival: „foghatóbb", egészen

földies, semmiképp sem szentségtelen.[28] (József Attila költészetében sajátos Istenkép kialakulása követhető nyomon, összefüggésben a bűntelen bűnösség gondolatával – erre később visszatérünk.) A Zarathustrát idéző[29] „Mindent meg kell simogatni, / A hiénákat, a békákat is." prófétai kinyilatkoztatás, melyben a jóság mindenekfölötti hatalmának, az egymás iránti szeretet erejének fontosságát igyekszik meggyőzően bemutatni, a *Tanítások* „Ti jók vagytok mindannyian" sorára rímel, és méltó párja a „nem sánta az, aki / együtt lelkendezik a csúszkálókkal" aforisztikus tömörségű gondolatnak.

E magabiztos tanítói, prófétai magatartás későbbi verseiben megváltozik, s egyre gyakoribbá válnak lírájában a kínzóan önmarcangoló, a múlt árnyaival viaskodó gondolatok, a bizarr képzettársítások, különleges hasonlatok. Költői és emberi átalakulásnak lehetünk tanúi.

[28] Sík 355.
[29] Szabolcsi 1977. 188. – Véleménye szerint *A számokról* és a *Gyémánt* című verseknek van leginkább nietzschei csengése.

2. „...a saját szemem láttára átalakulok"

Egyes értelmezők szerint József Attila költészetében 1935 a fordulópont.[30] Véleményem szerint már egy évvel korábban, 1934-ben határozottabbá válik József Attila lírájában a befelé fordulás: felszakadnak a sebek, előtörnek az elfojtott indulatok, emlékek és képekben rögzülnek. (A *Mama* című vers különösen fontos ebből a szempontból.) A legnagyobb fordulat az *Eszmélet,* a második születés megélése, megértése. A vers X. szakasza kulcsfontosságú:

Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, se apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor – ezért őrzi meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.

A költő szembesül és szembesíti olvasóját azzal a felismeréssel, hogy a halál voltaképpen fontosabb, mint az a kivételes lehetőség, amelyet életnek nevezünk, hiszen a halál, azaz a nem-lét erősebb és állandóbb kategória. És egyben a *Tiszta szívvel* első sorára asszociálva („Nincsen apám, se anyám") arra utal, hogy ha igazán felnőtté akar válni, szakítania

[30] Lengyel 1995. 356–365.

kell a múlt, főként anyja iránti érzelmeivel, anyja iránt érzett bűntudatával, mert csak „Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, se apja,".

* * *

Idekapcsolódnak a vándorló sorok, szókapcsolatok, amelyek szinte a teljes életműben megfigyelhetők (erre később is visszatérünk majd). A legismertebb példa erre éppen az *Eszmélet* öt sora:

> Akár egy halom hasított fa,
> hever egymáson a világ,
> szorítja, nyomja, összefogja
> egyik dolog a másikát
> s így mindenik determinált.

Ugyanez az öt sor aztán hangsúlyos szerepet kap a Babitsnak címzett *(Magad emésztő...)* című versben, melynek szimmetrikus tengelyét képezi. Úgy vélem, a tudatos versszerkesztésre utal, és nem csupán „a véletlen műve", hogy a központi gondolat előtt és után egyaránt 33 verssor áll, és a hangütésük is más. A tömör filozófiai igazságot axiómaszerűen fogalmazza meg, a költemény többi részében közvetlen hangon beszél, felelevenítve egy találkozás történetét.

Hasonló, bár jóval bonyolultabb és többszörösen áttételes a „sok gondom közt"–„sok gondom közül" szókapcsolat-pár felbukkanása az 1928-as *Sok gondom közt* című és az 1932-ben írt, A kövezeten kis csatak hunyorgott... kezdetű versben.

Sok gondom közt veled vesződöm,
bóbiskós szántón mérgelődöm
s harmatos, dobogó dombokon
szememre húzom a kalapom.

(*Sok gondom közt*)

Egy kapu alatt egy lányt csókoltam szájon
s a többi nép közt elvegyültem én,
majd kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény.

(*[A kövezeten...]*)

A Vágó Márta-szerelem idején írt, az ürömhegyi kirándulásokat is felidéző bizakodó hangú versben a konkrét gondok elevenednek meg, majd az 1932-es töredékben a lányalak előhívja a fájdalmasan véget ért szerelem emlékét, az el nem fogadás, a társadalmi különbség miatti csalódást, és újabb vándorló sor csiszolódik: „elvegyültem én, / majd kiváltam". Letisztult formában tér vissza 1936-ban írt számvetésében, a *Kész a leltár* című versben:

Ha féltem is, a helyemet megálltam –
születtem, elvegyültem és kiváltam.
Meg is fizettem, kinek ahogy mérte,
ki ingyen adott, azt szerettem érte.

* * *

Az eszmélés és kinyilatkoztatás után írt verseiben szinte mindig felidéződik a mama alakja: nemcsak a címekben (*Anya, Mama*), hanem a

felidézett múltbeli tárgyakban, tükörcserepekben, szókapcsolatokban is (például a *Szappanosvíz,* a *Falu,* az *Iszonyat,* az *Altató,* az *Ajtót nyitok,* a *Temetés után* stb. című versekben). Az anya elvesztése miatt érzett fájdalom és vélt bűntudat ötvöződik, egyre erőteljesebben fogalmazódik meg azokban a versekben, amelyekben a mama alakja összekapcsolódik a gyermek, a verés, az étel képeivel. Erről a *„Nem nyafognék, de most már késő"* című fejezetben részletesebben szólunk.

Kétségtelen, hogy József Attila élete és költészete a befelé fordulás évében, 1935-ben[31] *is* jelentősen megváltozik, vagyis kiteljesedik az a folyamat, amely egy évvel korábban kezdődött. Szabolcsi Miklós szerint József Attila „kései költészetét" általában 1935-től szokás keltezni,[32] véleményem szerint tartalmi szempontból már 1934-től számítható, éppen az *Eszmélet* kapcsán elmondottak miatt, de ebben az évben született például az *Iszonyat,* a *Mama,* az *[Ez éles, tiszta szürkület...];* mind olyan vers, amelyben a költő szókészlete, motívumai szervesen összekapcsolódnak a későbbiekkel. Formai szempontból viszont 1935 lehet a „határ", hiszen ekkortól jelennek meg gyakrabban a kötött formájú versek: a szonettektől kezdve a *Kiáltozás* jambusain át a Flórához írt hexameterekig.

[31] Sárközy 99.
[32] Szabolcsi 1998. 474.

A Babits Mihálynak írott 1935. augusztus 18-i levélben a következőt olvashatjuk:

„Igen tisztelt Uram! Bocsánatát kérem, hogy eddig nem jelentkeztem, de nem is lett volna sok értelme. Az a különös dolog történt velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok s ennek az átalakulásnak a valódiságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen írtam, inkább csak „fogásom" ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások. Szeretném, ha önnek tetszenének, én nem vagyok egészen biztos bennük."[33]

József Attila *A bűn* első változatát és a *Mint gyermek* című verset küldte el Babitsnak, ezek 1935 szeptemberében jelentek meg a *Nyugat*ban. Az ekkor bekövetkezett átalakulásra legjobban versei alapján következtethetünk, Lengyel András viszont életrajzi adatok alapján állítja, hogy „valamikor ekkor formálódott ki József Attila utolsó éveinek egyik központi jelentőségű személyi kapcsolata, ekkor újította föl évekre megszakadt barátságát Ignotus Pállal. [...] Minden jel szerint ekkor alakult át a pszichoanalízishez való viszonya is. [...] átalakulást sejtető szál a Barta Istvánnal való különös [...] barátság is."[34] Később

[33] JAVL 313.
[34] Lengyel 1995. 356–365.

megjegyzi, hogy az átalakulás kulcsverse az *Én nem tudtam*. A szonett tizennégy sorban „*in statu nascendi* mutatja meg az átalakulást, azt a pillanatot rögzítve, amikor [...] József Attila egy gyökeresen új gondolkodástörténeti pozíciót hozott létre. E vers ugyanis a keresztény bűnértelmezés és a pszichoanalitikus önelemzés egyesítése, ütköztetve »továbbfejlesztése«."[35] Egyetértünk Lengyel Andrással, hiszen e vers egyszerre utal a *Bibliá*ra („bűnről szóló tanitás") és a pszichoanalízis egyik kulcsgondolatára („annyi szörnyüség / barlangja szivem").

A *Nagyon fáj* című kötet versei szinte egytől-egyig ennek az átalakulásnak a bizonyítékai, ezekben a bűnmotívum hangsúlyozottan jelenik meg. A kötet kezdő verse *A bűn,* záró darabja a *Kiáltozás,* amelyet Németh Andor félig műremeknek, félig klinikai leletnek minősített (valójában egészében remekmű!).[36] Bűnről és bűntudatról is szól például az *Én nem tudtam, Mint gyermek..., Emberek, Ha a hold süt..., Nagyon fáj, Ki-be ugrál..., Kései sirató,* mind megdöbbentő bizonyítéka a költő meghasadt életérzésének, melyet tökéletesen szerkesztett, szigorú, zárt versformákba vetít.

A bűnérzethez szükségszerűen hozzátartozik a büntetés és a bűntudat is. József Attila verseiben ez a szorongással és az önvádaskodással összekapcsolódva többféle forrásból táplálkozik: a

[35] Lengyel 1995. 358.
[36] Németh 1991. 203.

mamához fűződő érzésekből, a különállás vétsége miatt is érzett világhiányból, az istenkeresésből. Nem érti, miért bűnhődik, ha nem vétkezett, keresi az el nem követett bűnt, hiszen „versbeli énje" a magányt, a szeretethiányt mint büntetést fogja föl, úgy érzi, kell hogy legyen vétke, amiért büntetik.

3. „mért nincs bűnöm, ha van"

Ebben a fejezetben, az átalakuláshoz kapcsolódva szólunk *A bűn* című versről, amely a *Mint gyermek...* párdarabja. Indokoltnak tartjuk, hogy az első, a Babitsnak küldött és a *Nyugat*ban megjelent változatot (a továbbiakban: *A bűn [I.]*) összevessük a *Nagyon fáj* kötetben megjelenttel (*A bűn [II.]*) és a PIM JA 1/8. jelölésű tintával írt tisztázattal (a továbbiakban: *A bűn*).

Nem ez az a vers ugyan, amelyben először kap központi szerepet, amelyben először fogalmazódik meg a vélt bűnösség érzése, a tárgyatlan bűntudat, viszont ebben tesz kísérletet a költő a lehető legpontosabb önjellemzésre, a vélt, ám nem tudott bűn megtalálására. A címadás is jelzés: most egyértelműen, kiemelten *a bűn* a vers tárgya.

Az 1935-ös év szonettjei után ez a kutatási, mondhatnók nyomozási folyamat végül kikristályosodik, a versforma és -tartalom letisztul, s lesz kiemelt, első helyen szerves alkotórésze az utolsó

kötetnek, megadva annak alaphangját. A *Szózat* és *A walesi bárdok* ritmusát véljük felismerni a 8+6-os jambikus lejtésű sorokban, melynek francia és skót verstani előzményei is ismertek.[37] *A bűn* és *A bűn [I.]* közötti legszembetűnőbb különbség, hogy az első változat 48 soros, négy sorral hosszabb, *A bűn [II.]* pedig mindössze 40 sorból áll.

[37] Gáldi 89–90.

SZIE Klebelsberg Könyvtár SZEGHD 13.

A bűn

Zord bűnös vagyok, azt hiszem
és jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben:
Mi bűnöm van, ha van?

A bűn az soha nem vitás.
Vért, tüzet gondolok.
De bűnöm tán valami más,
kis, együgyü dolog.

Mint fösvény eltünt aranyát,
e bűnt keresem én.
Elhagytam érte egy anyát,
bár szivem nem kemény.

Csupán a bűnből tudhatom,
ki gyülöl, ki szeret,
kit üthetek, ha kell, nyakon
s kit illet tisztelet.

Másokat így sorozhatok:
ez gazdag, az szegény.
Ám ötön nem adok hatot:
a bűn csak az enyém.

S ha végre meglelem, bizony
nem ér se bú, se kín.
A kávéházba meghivom
majd ismerőseim.

És szólok: „Halljunk tiszta szót!
Leszúrtam az apám.
Elnéztem, amint vére folyt,
az örök éjszakán.

Hát ez az. Nem is szinezem,
Hisz emberek vagyunk
s mint megdöföttek, hirtelen
majd mi is lerogyunk."

S derűsen várnám – várni kell –
ki hordja el magát;
érezném, ki tünődik el;
ki szippant vér szagát.

És látnék talán valakit,
ki szemmel, melegen
jelezne, ennyit: Vannak itt
s te nem vagy idegen…

Ám lehet, bűnöm gyermekes
és együgyü nagyon.
Akkor a világ kicsi lesz
s én játszani hagyom.

Mert istent nem hiszek, s ha van,
ne törődjék velem.
Majd föloldozom én magam.
A bűn kétségtelen.

A bűn [I]

Zord bűnös vagyok, azt hiszem
és jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
hogy bűnöm odavan.

Tudom, hogy a bűn nem vitás,
de bármit gondolok,
érzem, hogy ez valami más,
tán együgyü dolog.

Mint fösvény eltünt aranyát,
a bűnt keresem én;
elhagytam érte egy anyát,
bár szívem nem kemény.

Ellopták tőlem és talán
éppen a vad tömeg –
mégis szemébe mondanám:
Add vissza bűnömet!

De csak meglelem egy napon
az erény hősein.
A kávéházba meghivom
majd ismerőseim.

S kitárom, túrva, mint a bolyt:
„Megszúrtam az apám
s elnéztem, amint vére folyt
egy alvadt éjszakán."

„Leszúrtam, nem is szinezem,
hisz emberek vagyunk
s mint megddöföttek, hirtelen
majd mi is lerogyunk."

Igy szólok s várom – várni kell –
ki fut, mert dolga van;
érzem majd, ki tünődik el;
ki reszket boldogan.

S talán találok valakit,
ki szemmel, melegen
jelez majd ennyit: Vannak itt
s te nem vagy idegen.

Ám lehet, bűnöm gyermekes
és együgyü nagyon.
Akkor a világ kicsi lesz
s én játszani hagyom.

Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem.
Majd én föloldozom magam.
A bűn kétségtelen.

A bűn [II.]

Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
de jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
mért nincs bűnöm, ha van.

Hogy bűnös vagyok, nem vitás.
De bármit gondolok,
az én bűnöm valami más.
Tán együgyű dolog.

Mint fösvény eltünt aranyát,
e bűnt keresem én;
elhagytam érte egy anyát,
bár szivem nem kemény.

És meg is lelem egy napon
az erény hősein;
s hogy gyónjak, kávézni hivom
meg ismerőseim.

Elmondom: Öltem. Nem tudom
kit, talán az apám –
elnéztem, amint vére folyt
egy alvadt éjszakán.

Késsel szúrtam. Nem szinezem,
hisz emberek vagyunk
s mint megdöföttek, hirtelen
majd mi is lerogyunk.

Elmondom. S várom (várni kell),
ki fut, hogy dolga van;
megnézem, ki tünődik el;
ki retteg boldogan.

És észreveszek valakit,
ki szemmel, melegen
jelez, csak ennyit: Vannak itt
s te nem vagy idegen…

Ám lehet, bűnöm gyermekes
és együgyű nagyon.
Akkor a világ kicsi lesz
s én játszani hagyom.

Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.

Valamennyi vers határozott kijelentéssel kezdődik – „Zord bűnös vagyok" –, ám a határozottság rögtön bizonytalanságba vált: „azt hiszem". Ha csak az első sort olvassuk, rögvest fölmerülhet bennünk a kérdés: miben bűnös?, miért bűnös?, milyen bűnös? A jog, a vallás vagy a köznyelv bűnös-fogalmát kell értelmeznünk? A határozatlanságból és a mondat jelentéséből fakadó feszültséget *A bűn [II.]*-ben az ellentétes mellérendelés csak fokozza: „de jól érzem magam". (Ez a sor a másik két variációban egyszerű kapcsolatos mellérendelés: „és jól érzem magam".) „Csak az zavar e semmiben" – mintegy visszavonja előbbi kijelentését: a bűnös vagyok = semmi, semmiség. A folytatás *A bűn*ben jelen idejű kérdés: „Mi bűnöm van, ha van?", *A bűn [I.]*-ben „hogy bűnöm odavan": vagyis a bűn elveszett, eltűnt, már nincs meg. *A bűn [II.]* a kezdeti feszültséget újabb ellentéttel paradoxonná növeli: „Mért nincs bűnöm, ha van." E sor szállóigévé vált: kétségtelen, hogy jól hangzik, azonnal megragad az emlékezetünkben, és első olvasásra még csak el sem gondolkodunk a jelentésén. Pedig!

Pedig e verssor a kései versek egyik legfontosabb gondolata: fontosabb, mint a *Szerkesztői üzenet*ben megfogalmazott „... én hiszek az eredendő bűnben" kitétel. Arra utal e megjegyzés, hogy a gondolkodó ember, költő, aki eljutott önmaga bűnös voltának kérdéséig, miféle ellentmondásba, önellentmondásba gabalyodik saját személyige felfedezése közben. Bizonyos szituációban valamennyi gondolkodó lény

felteszi önmagának a kérdést: bűnös vagyok, vagy nem vagyok bűnös? S a nemleges válasszal nem tud kiegyezni, hiszen legtöbbjüknél a lélek legmélyén gyökeredző tudás azt sugallja: ember ártatlan nem lehet, bűn nélküli, bűntelen lét nem létezik.

A tudás fontos kategória. *A bűn*ben a költő úgy véli: „Csupán a bűnből tudhatom, / ki gyűlöl, ki szeret." (Ez a bajban ismerszik meg a barát mondásra rímel.) Kicsit lejjebb olvasható a „a bűn csak az enyém" mondat – vagyis mindenki hordozza a saját keresztjét, ha bűnös, akkor nincs túl sok szerepe a körülötte állóknak: démonaival és bűneivel (bűntudatával) mindenki maga küzd meg.

Molière és Csokonai fösvényére asszociálhatunk a „Mint fösvény eltűnt aranyát" sor olvastán, de József Attilánál a bűn a keresendő „vagyontárgy". *A bűn*ben és *A bűn [II.]*-ben *„e"* bűnt, *A bűn [I.]*-ben *„a"* bűnt keresi a versbéli én, mindhárom változatban az „elhagytam érte egy anyát" a következő sor: az anya halála (elhagyása) miatt érzett bűntudat újabb tétel az önvádak sorában, és újabb bizonyíték az anya- és a bűntudat motívum összefonódására.

A tizenkettedik sorig mindhárom változat szinte azonos, itt azonban „törés" következik. A végső változatban – éppen a feszes szerkesztés miatt – azonnal a remélt jövőképre vált: „És meg is lelem egy napon / az erény hősein;". A két előbbi szövegváltozatban részletesebben ír a kávéházi gyónás „előzményeiről". *A bűn [I]*-ben csak

sejthetjük, hogy az anyától követeli vissza a talán a „vad tömeg" által ellopott bűnét. A kemény hangú, tömör felszólítás – „Add vissza bűnömet!" – a *Kései siratót* hangütését vetíti előre. *A bűn*ben viszont kategorikusan kijelenti, magáénak vallva, szinte kisajátítva a bűnt:

ám ötön nem adok hatot
a bűn csak az enyém.

Az ismert szólás[38] kifordítása igazi költői lelemény, előzménye A hétért... kezdetű 1932-es töredékben lelhető föl, mely ismét a versalakulásra, a gondolatok kikristályosodására példa:

Hétért – magamat kérdem –
adsz-e hatot?
Játszom. Azé az érdem,
ki játszhatott.

A bűn mindhárom szövegváltozatában szerepel a kávéház mint a gyónás helyszíne: „A kávéházba meghivom / majd ismerőseim." (*A bűn, A bűn [I.]*) és „hogy gyónjak, kávézni hivom / meg ismerőseim." (*A bűn [II.]*). A húszas-harmincas években a kávéház fontos szerepet játszott az írók, költők, a művészek életében. Asztaltársaságok alakultak, ahol a világ dolgait, az aktuális politikai kérdéseket, az irodalom helyzetét vitatták meg, és lapalapítási terveket szövögettek. (Erről tudósít izgalmas

[38] A haton adják, ötön veszi szólás értelme: (pénzért adják, de ő) lopja. Ehhez kapcsolódik az ötön vette kifejezés (jelentése: lopta) és a Haton kéred, ötön adja (jelentése: az ostobaságig engedékeny). Vö.: O. Nagy Gábor 272., 535.

és egyben szatirikus humorú regényében Nagy Lajos és érintőlegesen Szenes Piroska is.)[39]

József Attila több kávéházban is törzsvendégnek számított. Elsősorban az Andrássy út 45. szám alatti Japán kávéházat látogatta rendszeresen, de gyakran megfordult a Bucsinszkyban, az Abbáziában, a Szimplonban, a Modern vagy az Ilona kávéházban is. Kávéházi asztalnál rótta füzetbe a *Szabad ötletek...* sorait, kávéházi asztalnál vívott számtalan sakkcsatát Nagy Lajossal, és vitatkozott Agárdi Ferenccel, Lázár Vilmossal szinte vérre menően – akár a tenger színéről is –, hogy végül mindig övé legyen az utolsó szó. És kávéházban írta, szavalta verseit, kávéházi tükörrel ült szemben, amelyben azt vizsgálgatta, vajon tényleg hasonlít-e Petőfire, a 19. század lánglelkű költőjére.[40] Komlós Aladár „kávéházi létről" szóló visszaemlékezésében szellemesen idézi föl a leggyakoribb beszéd- és vitatémákat: „Miről beszélgettünk? A folyó politikai és irodalmi események és személyes ügyek szenvedélyes megvitatása mellett többé-kevésbé állandó téma volt: 1. Földi Mihály szidása, 2. a rejtély feszegetése, hogy milyen tulajdonság hódítja meg

[39] Nagy Lajos *Budapest nagykávéház* című regényében éppen József Attila az egyik pengeélre tűzött figura, aki mindenre képes a lapalapításért és az érvényesülésért. Szenes Piroska szintén a nyüzsgő kávéházi életet ábrázolja *Egyszer élünk* című művében. Erről részletesebben írtunk az *„Előbb meg kell egy kicsit halnia, hogy háborithatatlanul lehessen örökéletű". József Attila alakja kortárs szépirodalmi művekben* című tanulmányban.

[40] Kortársak I., 167.: „József Attilát különösebben az inspirálja, hogy hasonlít Petőfi Sándorhoz. Tükörrel szemközt ül a kávéházban és figyelemmel kíséri ezt a hasonlatosságot. Közben ír." (Kárpáti Aurél cikke a *Lantos Magazin* 1930. március 15-i számában jelent meg *Költőnk különcségei* címmel.)

Osvát Ernőt, 3. és főképp a lapalapítás."[41] A kávéházi és társaságbeli játékokról Bányai László is beszámol *Négyszemközt József Attilával* című visszaemlékezésében.[42]

A kávéházban játszani és gyónni egyaránt lehetett. A gyónás és a játék vagy a játékos gyónás szép példája az ún. barkochba-történet, amelynek előzménye Szántó Judit öngyilkossági kísérlete. (Erről részletesebben a 3. számú mellékletben szólok, hiszen a költő az *Óda* – áttételesen a versírás – és Judit tette miatt is bűntudatot érezhetett.) A versbéli gyónás mindhárom változatban az apa megöléséről szól. Erről alább, a kés motívuma kapcsán szólunk részletesebben.

Egyetlen versszak egyezik meg tökéletesen a három változatban:

> Ám lehet, bűnöm gyermekes
> és együgyű nagyon.
> Akkor a világ kicsi lesz
> s én játszani hagyom.

A „gyermekes" szó arra enged következtetni, hogy a megjelenített apagyilkosság bűne a gyermeki fantáziában meglévő apaellenes agresszív dühből fakad. A kisgyermek a gyilkosságot vélte megoldásnak, a felnőtt költő a benne élő apakép megtisztítására tesz kísérletet a kimondással: „Leszúrtam az apám." (*A bűn*); „Megszúrtam az apám." (*A bűn [I.]*); „Elmondom: öltem." (*A bűn [II.]*). A „játszani hagyom"

[41] Komlós 271.
[42] Bányai 1943. 203.

megint a felnőtt hangja, az indulat kisebb, megszelídül benne, hiszen felcserélődnek a szerepek: ami eddig hatalmas és erős volt, kicsi lesz, az én megnő, a „por és istenpor vagyunk" (*Tanítások*) tudás birtokában szinte istenné válik.

Az utolsó versszakban a *Tiszta szívvel* hetyke, lázadó hangja szólal meg, a „se istenem, se hazám" gondolat válik kifejtettebbé. *A bűn [I.]*-ben:

Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem.
Majd én föloldozom magam.
A bűn kétségtelen.

Az *én* különösen hangsúlyos, versszak- és mondatkezdő szó, a versbeli beszélő önmagát mintegy egyenjogúsítja az Istennel. Ha a szakirodalom által talán leginkább elfogadott magyarázatot idézzük – Beney Zsuzsa érdekes és értékes gondolata –, akkor éppen az a bűn, hogy az ember Istenné akar lenni, vagyis önmagát Istennel állítja egy sorba, pedig a keresztény terminológia szerint ártatlan csak az Isten lehet.[43] Az a kitétel azonban, hogy valaki önmagát egy sorba állítja Istennel, nem jelenti azt, hogy valóban Istenné akar lenni. Bizonyság lehet erre az utolsó sor – „A bűn kétségtelen." – finomítása, feszesebbé tétele és egyben az

[43] Beney 1989. 273. – Itt idézhetjük Vasadi Pétert: „A bűnnek tehát az »eredetisége« kevésbé fontos, mint a gyökere. A gyökere pedig a bibliai ige: az ember istenné akar lenni. Isten nélkül, s ezért bármire hajlandó. A »bármi« nyit kaput a bűnnek."

embertársakkal (vagy éppen az Istennel) vállalt közösség érzése: „ki él, segít nekem."

A bűn három szövegváltozata talán az egyik legszebb példa a költő versteremtő munkájára, a gondolatok kifejezésének alakulására, a zseniális versalkotó tevékenységre. Mesteri és művészi teljesítmény egyszerre, a kőfaragó és a szobrász bánik így az anyaggal: csiszolgatja, lefarag belőle, végül tökéletesre formálja. Értelmezésünk szerint ez a vers, pontosabban a „mért nincs bűnöm, ha van" kérdés jelöli ki a *Nagyon fáj* kötet alaphangját, hogy aztán eljusson a „félek a büntetéstől" (*Kiáltozás*) felismeréséig.

4. „...én hiszek az eredendő bűnben"

A bűn és bűntudat motívumának részletes vizsgálatához ismerni kell József Attila bűnértelmezését. A *Szép Szó* 1936. évi 2. számában jelent meg a *Szerkesztői üzenet* néven ismertté vált gondolatsor, amely a Barta Istvánnal folytatott vitára adott válasz.

A *Szerkesztői üzenet* címzettjéről, az „örök barátról" sokáig szinte semmit nem tudott az irodalomtörténet, holott József Attila és Barta István barátsága meghatározó jelentőségű. Stoll Béla a *József Attila összes versei* című kritikai kiadás készítésekor került kapcsolatba dr. Denis Silagi Münchenben élő történésszel, Szilágyi Géza költő fiával.

Silagi az Amerika Hangja Rádió müncheni szerkesztőségében, 1952-ben ismerkedett meg József Attila „bankember-barátjával", aki mint titkár és mint bemondó dolgozott ott. Vázlatszerű, ám fontos életrajzot írt Bartáról. (Részletesebben lásd az 1. számú mellékletet!)

A *Szerkesztői üzenet* a költő vallomása:

„...én hiszek az eredendő bűnben, és ezért vagyok híve a tudományos szocializmusnak. Mert kétféle bűn van. Az egyik fajta bűn csak azért bűn, mert büntetés jár érte az uralkodó földi hatalmak különös gondolkodása folytán. [...] Az ilyen fajta bűnök igen könnyen megszüntethetők például azzal, hogy nem jár büntetés értük. Az ilyen bűnök ellen lehet és kell küzdenünk – mégpedig a bűntelenség biztosításával, az intézményes szabadsággal. [...] A másik fajta az a bűn, melyet akaratlanul elkövet az ember és akkor is megbán elkövetője, ha nem büntetik érte. Ez az eredendő bűn. Bűn az ellen, akit szeretünk. Az ilyen bűn ellen nem lehet elég nembüntetéssel küzdeni, az ilyen bűnt kifejezetten meg kell bocsátanunk egymásnak. Az ilyen bűnt meg nem bocsátani maga is bűn."[44]

A tézisszerű fogalmazvány minden mondata konzekvens filozófiáról árulkodik. József Attila morálisan keresztény volt, nem vallásos, nem is volt hívő, inkább csak istenkereső. Itt is kétségtelenül keresztényi szellemben fogalmazott, s ennek tudható be, hogy a szeretet

[44] JAÖM III. 184–185.

ellen elkövetett bűnökről hangsúlyosabban elmélkedett.[45] A bűntelen bűn és a szeretet elleni bűn szétválasztása lényeges a József Attila-versek szempontjából: az eredendő bűn a szeretet elleni bűn, s ez sokkal bonyolultabb természetű, mint az a bűn, amely ellen lehet büntetéssel küzdeni. Lengyel András kitűnő tanulmányában[46] részletesen elemezte a *Szerkesztői üzenet* jelentőségét és a Barta-hatás kimutatható nyomait, így erre nem térünk ki.

A költészet ugyanis nem publicisztika, a versekben megjelenő bűntudat értelmezése nem vezethető le pusztán a prózába öntött vallomásból. Kétségtelen, hogy a katolikus vallású Barta Istvánnal folytatott polémia nem hagyható figyelmen kívül, de nem ez a kulcs elsősorban József Attila bűnverseihez, versbe vetített tárgyatlan bűntudatához.

5. „Nem nyafognék, de most már késő"

József Attila költészetében – analitikus kezelésével párhuzamosan – megszaporodik a „bűn", egyre kínzóbbá válik a bűntudat. Határozottabbá válik lírájában a befelé fordulás: felszakadnak a sebek, előtörnek az elfojtott indulatok, emlékek és képekben rögzülnek.

[45] Tamás 79–80.
[46] Lengyel 1995. 356–365.

Említettük, hogy az *Eszmélet* után írt verseiben szinte mindig felidéződik a mama alakja, címekben és emlékképekben is, összefonódva a gyermek, a verés, az étel képeivel, és – miként Szigeti Lajos Sándor írja – a fű, szél, eső, mosás, tisztaság, ősz motívumával, de a „rengő búza" is a mamát idézi.[47] (Szigeti szerint a költő anyaverseiben az 1931-ben írt *Anyám* a fordulópont.) De az anya alakja előhívja a gyermeki félelmet, szorongást és a felnőtt szeretetigényét, árvaságtudatát is.

A *Mama* (1934) című vers az eszmélés pillanatát rögzíti: a költő rádöbben anyja hiányára, arra, hogy anyja emlékét eddig elfojtotta, s most a tabukat áttörve meghatározottabb képekben mondja ki eddig elhallgatott élményeit. Nem tud szabadulni a mama emlékétől: „már egy hete csak a mamára / gondolok mindig". A gyermek (vélt) ragaszkodó lázadása és az anya (vélt) kényszerű közönye, beletörődése egyaránt fáj a felnőttnek. Kiírja a gyötrő bűntudatot, amelyet a bukták, a lámpaüveg, a mama betegágya mellől ellopott húsleves, az egykor el nem sírt könnyek miatt érez. A lélekállapot változásáról is árulkodik, hogy az *Ünnep* 1936. január 9-i számában *Mennybemenetel* címmel jelent meg a vers.)

A mama alakja megjelenik a korai versekben is (*Erőének, Ad sidera, Április 11, Anyám meghalt, Anyám a mosásban gyászkoszorú*), de ezeket a „korai mama-verseket" (Szabolcsi Miklós megfogalmazása) nem nevezhetjük igazán mama-verseknek. József Attila tárgyilagos

[47] Szigeti 1988. 49., 50–52.

hangon idézi föl anyja elvesztését, nem érződik annyira az árvaságtudat. Az *Ad siderá*ban például „szociális hitvallását" fogalmazza meg:

> Anyám falat kenyért sem ér az élet!
> De nagy hitem van s szép jövőnek élek:
> Ne ordítson pénzért gyerektorok.

A folytatás kulcsfontosságú a későbbi versek szempontjából: „S tudjon zokogni anyja temetésén."

József Attila számára meghatározó élmény, hogy nem láthatta holtában édesanyját, még 1936-ban is fájdalmasan jajdul fel: „úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek". (*Az a szép régi asszony*) Szigeti Lajos Sándorral értünk egyet, hogy az anya hiányának kínzó tudata meghatározó elemévé válik József Attila költészetének,[48] tegyük hozzá: teljes költészetének. Az életmű ismeretében mondhatjuk, hogy a konkrét megjelenés mellett egy-egy szó, mozdulat is felidézheti, újra élővé teheti az anya alakját: „dühödten hull a törékeny levél" (*Mióta elmentél*); „Tintába mártom tollamat / És tiszta, kék égbe magamat." (*Hét napja*) „S a köd szoptatós melle buggyan / a ráncos szoknyájú hegyek közt, –" (*Ritkás erdő alatt*); „törékeny falvak reccsennek össze" (*A város peremén*); „porhanyó falucska, mondd el / a lágy kenyér dalát" (Csendes, kévébe... kezdetű, 1929-es töredék).

[48] Szigeti 1988. 49.

A „második születés" utáni anya-versekben összetettebb kép alakul ki az anya-gyermek kapcsolatról, sokkal inkább meghatározó lesz a lélekállapot: a félelemmel vegyes szorongás, a kitaszítottság és szeretetlenség érzése, az árvaságtudat és a harmónia iránti vágy.

Az emlékezés 1934 végén az *Iszonyat*ban folytatódik. Megelevenedik a gyermekkor, a félhomályos szobakonyha, ahol a hétéves kislány vigyáz a csecsemőre, mert anyjuk dolgozik. Az emberi életnek ez az állomása meghatározza a felnőtt életet, hiszen a gyermekkori traumák nem múlnak el nyomtalanul, sokszor súlyos testi-lelki betegségeket okoznak.

Rigó Béla elemzésében abból indul ki, hogy József Attila „számára a gyerek a védtelenség szimbóluma. Minden gyermek elleni agressziót súlyos bűnnek tart."[49] Tudjuk, hogy a költő meggyőződéssel hangsúlyozta mindig: a gyermeket nem szabad verni. Erről a legmegrázóbban nővére ír, amikor feleleveníti, hogy öccse a szemére vette azt a pofont, amit egy szál cigaretta elcsenése miatt kilencéves korában kapott tőle.[50] Mintha a költő érezne bűntudatot nővére cselekedete miatt is, s ugyanez az átvállalt bűntudat fikcionálódik az *Iszonyat*ban, mely félelmetes leírása annak, hogyan lesz, lehet valaki –

[49] Rigó 41.

[50] József Jolán 1955. 256.: „Sajnos, a mamának már nem tudom megmondani. De neked igen. Mert nem lehet egy kis gyereket igazságtalanul megverni. [...] Etust is azért ütöttem meg a múltkor, mert eszembe jutott, hogy megverte a Pétert, és nem szabad megütni egy kisgyereket." – Ezt az epizódot József Attila 1934-es *Öngyilkosság?* című írásában is föleleveníti, amely az *Emberismeret* című folyóiratban jelent meg.

akaratlanul, mégis tudatosan – áldozatból gyilkos. A versben a költő által előrevetített gyilkosság valószínűsíthető fikció, s ezzel előlegezhető a gyilkosság megtörténése. A verset krimi-balladának nevezhetnénk: érezhető a vibráló feszültség, az izgalom, hogy mi lesz a vége, ugyanakkor sok helyütt a homály inge mögé rejtezik a valóság, s a vég semmit nem old meg, semmit nem old fel: „Ismét fölsír a gyermek s minden / előlről kezdődik megint." Valószínűsíthetően gyakran előforduló emlékképet dolgozott fel a költő, s a lírai változat ugyanolyan drámai, mint a valóság.

1935-ben – mintegy az *Iszonyat* „ellenverseként" – írja az *Altatót*, melyet Ottó Ferenc zeneszerző Gellér Balázs nevű unokaöccsének szánt.[51] A szelíd hangvételű helyzetképben olyan szeretetteljes lebegés, idilli harmónia érzékelhető, mint talán egyetlen más versben sem. Az altató, vagyis bölcsődal mint műfaj a folklórban gyökeredzik, formailag és tartalmilag igen változatos lehet. Általában szerepel benne az alvó természetre való utalás, valamilyen jutalom ígérgetése, a megszemélyesített álom. Az *Altató*ban az életműre oly jellemző képek megszemélyesítve jelennek meg: „alszik a bogár, a darázs", „a villamos is aluszik". Mindenképpen fontosnak érezzük a filozofikus „A távolságot, mint üveg / golyót, megkapod, óriás / leszel" gondolatot, amelyben a jobb, harmonikus élet reménye és vágya fogalmazódik meg.

[51] Szabolcsi 1998. 478.

A sortörés megerősíti a reményteli, boldog jövendő képzetét, és egyben a műfaj jellegzetességére, az ígéretekre, ígérgetésre is példa („Tűzoltó leszel, s katona! / Vadakat terelő juhász!").

József Attilánál a gyermek-lét tudata már fájdalmas bűntudattal párosul, itt ennek nyomát sem találjuk. A pszichoanalitikus kezelés előhívta a gyermekkori emlékeket, élményeket, s az *Altató*ban egy vágyott, de talán sosemvolt szituációt rögzít.

Az *Ajtót nyitok* kimerevített pillanatképében felidézi a pillanatot, amikor Szabadszállásról hazaérkezvén csak két nővérét találta a lakásban, a mama meghalt. A feszültséget az első és a második versszak közötti enjambement erősíti fel: „A szoba // üres, senki. Tizenhat éve / ennek, mit sosem feledek." Valójában egyetlen mondatból érzékelhető az anya halála miatt érzett bűntudat: „Felnőtt lehetnék." A feltételes mód – nem vagyok felnőtt, csak lehetnék – jelzi a gyermek- és felnőtt-lét közötti ambivalenciát, amely a versben jelen lévő „én" számára feldolgozhatatlan: az anya halála egyaránt érthetetlen a gyermek és a felnőtt személyiség számára. Ez a pillanat a *Kései siratóban* – később – leírt helyzet folytatása: a vonattetőn hasalt keresztben, krumpli és köles volt a zsákban, és csirkét is szerzett a mamának. A *Kései sirató* egyik szövegváltozata tartalmazza a „tizenhat éve már" fordulatot is.

Érdekes lehet párhuzamot vonni az *Ajtót nyitok* és a *Mama* néhány sora között. 1934-ben ezt írja: „Nem nyafognék, de most már késő,". A

gondolat 1935-re így „módosul": „Viaszkos vásznu konyhaszékre / ültem, nyafognék, nem lehet." A nyafogás mint megoldás, mint a gyermek számára lehetséges stratégia elvetése a *Mamá*ban a múltra vonatkozik, arra az időszakra, amikor még a mama élt. A költő felnőtt fejjel, jóval a mama halála után mondja ki, de már későn. Az *Ajtót nyitok* az a vers, amelyben a megtudott árvaság élménye vetítődik ki; és aki árva, annak nincs joga nyafogni... S hogy ez az élmény múlhatatlan, arra az 1935 februárjában írt vers későbbi címváltozatából is következtethetünk.[52]

A mama és a bűntudat motívuma kapcsolódik össze az *Én nem tudtam* (1935) című versében is:

> Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva!
>
> Én nem tudtam, hogy annyi szörnyüség
> barlangja szivem. Azt hittem, mamája
> ringatja úgy elalvó gyermekét,
> ahogy dobogva álmait kínálja.

Érdekes filológiai tény, hogy a Stoll Béla-féle kritikai kiadásban „dobogva", míg más forrásokban „dohogva" szó szerepel. Lehet elírás persze, de értelmezési kérdés is. Véleményünk szerint a *dobogva* a gyermek számára megnyugtató szívdobbanást idézi, míg a *dohogva* az anyai türelmetlenségre utalhat. Különösen az „ahogy dobogva álmait

[52] Az *Ajtót nyitok* című vers 1935. júniusában a *Tükör*ben *Múlhatatlan* címmel jelent meg.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

kínálja" sor szövegváltozatainak ismeretében véljük felfedezni ennek fontosságát: „mert alszik, csendben nézi a mamája"; „jövőt a végzet, ringatja mamája"; „hogy nagyra nőjön, ringatja mamája". E sor alakulása is bizonyság a költői elmemunkára, az alkotás gyötrő menetére, az emlékekkel való viaskodás megjelenésére.

József Attila önmagára vetíti a freudi gondolatot: „az eredendő gazság / szivemben, mint ravatal, feketül." A szonett rímpárjai önmagukban is árulkodóak: mesét–beszéd; Utána–gyáva; szörnyüség–gyermekét; mamája–kínálja; igazság–gazság; feketül–egyedül; szájam–mindnyájan. A vers tengelye az „Én nem tudtam" – „Most már tudom", e köré szerveződik a múltbeli és jelenbeli tudásról tett vallomás. (Az *Én nem tudtam* 1935 novemberében *A Reggel*ben „Babits Mihálynak hódolattal" ajánlással jelent meg, amely már jelzi a költő békülési szándékát.)

Az imént idézett költeményhez kapcsolódik a *Mint gyermek...* (1935) kezdetű, amely szintén szonettformában íródott. Mint említettük, *A bűn* első változatával küldte el Babitsnak – mintegy bocsánatkérésként. A költői énben rejlő bűntudat szinte kézzel fogható, ugyanakkor erőteljes és megdöbbentő a kafkai, camus-i bizonytalanság és tudatlanság (bűntudatlanság), a „mit vétettem?" kérdése és a megbocsátás iránti vágy. Ismét utalhatunk az ontikus magányra, a világba vetett létre, melyet ezúttal a csodavárás és a farkasverem szimbolizál:

Világot hamvasztottam el szivemben
és nincs jó szó, mely megrikasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,
hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nékem e farkasveremben!

E hat sor is bizonyítja, hogy a költő megbocsátásra vár, de nem tudja, mi a bűne. A „megbocsát" a sor végén, a „bocsát" a sor elején áll. Mindkettő hangsúlyos, hiszen kimerevített áthajlás, vagyis kettétört szintagma részei.

József Attila és a mama viszonya nem egyértelmű. Úgy tűnik, ambivalens a két ember kapcsolata, a catullusi „gyűlölök és szeretek" ellentét áll fönn közöttük. Az egyik kulcs a költő bűntudatának megértéséhez e kettősség: „talán csak azért szerettem a mamát, mert ennem / adott, volt hova hazamennem" – véli a *Szabad ötletek jegyzéké*ben. Visszaemlékezve gyerekkorára, eszébe jut az éjszakai buktaevés, a lámpaüveg-törés és a mama kegyetlen verései. Szántó Judit visszaemlékezik arra, amikor a költő Hatvanyéktól tért haza hajnali háromkor, s előhozakodott egyik gyermekkori emlékével:

„Nem viccelek, gazdag akarok lenni és tudod-e miért? Emlékszel, amikor a mama eltörte rajtam a seprőt, miért kaptam? Arra felelj!" „Azért, mert anyád munkából jött, beteg is volt és téged káposztáért küldött és fonnyadt, puhát hoztál. Annyit tudnod kellett volna – szóltam

én oktatólag és nyugodtan –, hogy a fonnyadt és puha káposzta már rothadt." „De mégis eltörte rajtam a seprőt – szólt Attila felcsattanva –, és most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe és kiássam a sírt körmömmel és szétverjem a koponyáját."[53]

Valószínű, hogy az agresszív reakcióhoz nagyban hozzájárult a pszichoanalitikus kezelés, amely felszínre hozta az addig kevéssé jelen lévő élményeket, de dolgozhatott a költőben a gyermekkori lázadások miatti bűntudat is. Mintha vissza akarná adni, ami rosszat kapott, ám ennek olyan kegyetlen érzés a következménye, hogy a bűntudat miatt is lelkiismeret-furdalást érez. Egyik rögtönzésében, *Az oktató mama oktatása* című̈ben mintha önmagát intené, mintha a pszichoanalízis által feltörő negatív érzéseket próbálná lecsillapítani:

azt kívánom,
hogy se multon,
se diványon
elmerengve
ne időzz,

A *Szabad ötletek jegyzéké*hez hasonló ritmikájú szösszenet első rímpárja a Ha nem szorítsz úgy kebeledbe... kezdetű, 1937-ben keletkezett versből ismert gyermek–termek: „Drága gyermek, / fényes termek / lágy öléből –". Az említett rímpár végleges változata a már említett, József

[53] Szántó 97–98.

Attila teljes életművére oly jellemző sorok, motívumok, témák vándorlásaként is fölfogható:

> Ha nem ölelsz, falsz, engem vernek
> a fák, a hegyek, a habok.
> Én úgy szeretlek, mint a gyermek
> s épp olyan kegyetlen vagyok:
> hol fényben fürdesz, azt a termet
> elsötétítem – meghalok.

A vernek–gyermek–termet sokszoros összefonódása a József Attila-i motívumhálónak. Mindenképpen felfedezhető benne az anyához – és talán az analitikus kezelés által kiváltott érzésekhez – fűződő vélt bűntudat érzése.

Írásaiból kitűnik: az, akitől szeretetet, törődést, gyengédséget várt, minden kis apróság miatt ütötte-verte, és „lelencbe" adta; a mama miatt kellett annyi megaláztatást elszenvednie. A *Szabad ötletek jegyzéké*ben a boltba menéshez fűződő rossz érzésről, és a mama kedvenc tyúkjának legeltetéséről vall: „én lementem volna a boltba, ha a mama nem küld- / te volna vissza oly sokszor, amit hoztam, / ez nagyon megalázó volt [...] / meg az is oly megalázó volt, hogy én vigyek le egy / tyúkot legelni a térre és a többi fiúk röhögjenek / ki / és megalázó volt a menhelyi szalmakalap is –".

A boltba menés keserű emléke összekapcsolódik az Isten-motívummal is, erre már az 1925-ös Az Én már fiatalember lettem... kezdetű versében találunk példát:

Én már fiatalember lettem,
A boltba gyerek megy helyettem.
De ha Néki valami kéne,
A boltba én futnék el érte.
[...]
Megválogatnám a portékát,
Ahhoz mennék, ki olcsóbbért ád.
S mielőtt akármit elhoznék,
Hosszan, sokáig alkudoznék."

Vagyis: annyira szereti azt az Istent, aki a gyerekek között ténfereg, akinek magas hegyeit látta, hogy még a gyerekkori kellemetlen élményt is szívesen átélné újra, ráadásul örömmel menne a boltba, és még alkudozna is. Az Isten kedvéért mindent megtenne, még azt is, amit gyűlöl. A múltbeli cselekedet miatt azonban hiába érez megbánást, ezzel nem csökken a bűntudata, és mivel a múlt a jelenbeli szorongás forrása, s ez a szorongás valójában bűnnek minősül. De: „aki a szorongás révén bűnös, ártatlan".[54] Hasonló csapdahelyzet ez, mint a fentebb említett, Szántó Judit által említett történetben.

[54] Kierkegaard[2] 53. – Ehhez kapcsolódik Balogh László megjegyzése: „...a bűntudat egyrészt az elfojtással alakult ki a távoli ősélmények hatására, másrészt viszont aki szorongás révén bűnös, tulajdonképpen ártatlan, s éppen az a bűne, hogy átengedte magát a szorongásnak." (Balogh 161–162.)

Az anya elleni vádaskodásnak egyik megrázó példája a *Kései sirató* (1935). „Anyahiány, bűntudat és halál ötvöződik a versben."[55] A mama – azzal, hogy meghalt – „eredendő" bűnt követett el, s ha az eredendő bűnt meg nem bocsátani maga is bűn, akkor a költő joggal érez bűntudatot. A gyermek vétke: követelte, kényszerítette az anyai szeretetet – pedig szeretetet nem lehet zsarolni, nem lehet koldulni –, ugyanakkor nem tudott vele mit kezdeni. József Attila versbeli önképe alapján agresszív, konok gyerek, aki a buktát éjjel, titokban ette meg, pedig a mama engesztelésül sütötte, de akkor nem kellett a bocsánatkérés; éhségsztrájkba kezdett. A buktaevésre a *Szabad ötletek jegyzéké*ben is utal: „nem én tettem / jaj istenem mit csináltam / elolvassa-e / rájön-e / én ettem meg a buktákat...", „ugy szeretném, ha nem ettem volna meg a buktá- / kat". Stoll Béla figyelmeztet arra, hogy e sorok egyszerre vonatkoznak Gyömrői Editre és a mamára: a bukták ellopása miatt érzett bűntudat azonosul a *Szabad ötletek* feljegyzése miatt érzett bűntudattal és Gyömrői Edit a mamával.[56]

Ez az alapvető gyermekkori élmény a *Boldog hazug...* (1935) egyik korábbi változatában is megjelenik: „koporsóban ringattatom magam // anyámmal, aki vastag bottal vert meg, / mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek...") A költő tudatában szinte mitikus arányúvá

[55] Szőke 1992. 49.
[56] SZÖJ 68. és Stoll Béla levele

növekedett *a* verés, mintegy élete fordulópontját látta benne, s minthogy a mamához kapcsolódik, az élő mamához, így alakulhatott fejében a következő sor: „Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!" (*Kései sirató*)

A *Kései sirató*ban kegyetlen szavakkal fordul anyjához: „Mint lenge könnyű lány" (korábbi változatok: „mint utolsó ringyó", „mint senki lánya", „mint kitaszitott nő"), „csalárd, hazug volt kedves szavad", „félrevezettél engem", „haszontalan vagy!", „Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő, / ki csal és hiteget!", „Cigány vagy!". A szóbeli agresszió nem segít. Ezért írt „lenge könnyű lány"-t a végleges változatban. (Sokszor nem a legutolsó változat a legerősebb: a költő célja a javítással mindig a pontosítás, és a költői hasonlat kedvéért nem áldozza föl anyját, nem ír „utolsó ringyót".)

Az anyát vádolja, hogy megcsalta őt, a gyermeket a halállal, és vádolja a halált is mint szeretőt.[57] Mintha az etruszk mitológia és halottkultusz elevenedne meg, amelyben a halál nő a férfi számára és férfi a nő számára, vagyis a halál mindig erotikus aktus. Szépirodalmi példát is hozhatunk erre, éppen Szerb Antaltól, aki oly bensőséges hangon vallott költőtársáról.[58] Az *Utas és holdvilág* című regényében

[57] Szigeti 1988. 66–67.

[58] Szerb 1969. 199–205.: „József Attila szörnyű halállal halt meg. [...] És költészete csak ezáltal vált befejezetté, autentikussá és végérvényessé. [...] Költészete és sorsa olyan tragikus módon összefonódott, mint csak az egy Petőfi élete és műve. A halál hitelesítette minden leírt sorát: verseit soha többé nem tudjuk borzongás nélkül olvasni." (204.)

valóságos vallástörténeti fejtegetés bontakozik ki az etruszkok halálfelfogásáról: „...a meghalás erotikus aktus: mert vágyódtak utána, és végeredményben minden vágy erotikus [...]. A férfi mindig valami nő után vágyódik, mondták [...] az etruszkok, tehát a halál, a meghalás nő. Nő a férfi számára, de férfi, erőszakos szatír a nő számára."[59]

A *Kései siratóban* hiába igyekszik önmagát föloldozni, és anyjára hárítani a felelősséget a bűnökért – nem sikerül, hiszen a mamát sem tudta „összeállítani". Eljut a felismerésig:

Világosodik lassacskán az elmém,
a legenda oda.
A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.
Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha kűzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

A szorongás, az állandó bűntudat csak akkor szűnne meg, ha a költő megértené: önmagától nem szabadulhat, önmagából nem léphet ki. Szembe kellene néznie múltjával, elfogadnia, hogy anyja meghalt, de nem sikerül – ahogy „a legenda oda" sor helyett korábban írta –, „tizenhat éve már". Verena Kast szerint „a szokványos mederben zajló gyászfolyamathoz hozzátartozik a bűntudat feltámadása is".[60] Nem

[59] Szerb 1985. 225.
[60] Kast 100.

tudjuk, mit érzett akkor a költő, de annyi bizonyos, hogy feltámadhatott benne a bűntudat – immár sokadszor – amiatt, hogy nem volt jelen anyja halálakor. Az sem ad számára megnyugvást, hogy önhibáján kívül nem tudott visszautazni Pestre a csirkével, kölessel és krumplival. (Minderről a fentebb értelmezett *Ajtót nyitok* című versében is vall.)

6. „Im anyját falta föl magzatja"

József Attila úgy érezhette, hogy talán éppen a születés az első, legnagyobb büntetés vagy bűn. A *[32 évvel ezelőtt...]* című prózai töredékében – sajátos szempontból, sajátos logikát követve – a születés előtti állapot és a születés pillanatát eleveníti fel:[61]

„32 évvel ezelőtt – a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan, 1905. április 11-én este 9 órakor – lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremsértés, közveszélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenyítésre ítéltek, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlan bűnözők világába. A nyomozás eredménytelenségét a hatósági közegek kínvallatási adataival palástolták s a kínvallatás, mondhatom, egy örökkévalóságig tartott.

[61] Szigeti 1988. 93–94. – József Jolán úgy véli, e rövid prózai vallomás 1937. április 11-én keletkezett az Ilkovics vendéglőben. (József Jolán 271–272.)

Hiába hangoztattam ártatlanságomat, a bíróság a nyomozati jelentést s a kikényszerített beismerő vallomást fogadta el az ítélet alapjául..."[62]

A töredékben – mely Szabolcsi Miklós szerint kafkai technikával írt egyfajta *Curriculum vitae*[63] – a születést büntetésnek minősíti a költő; arra utal, hogy az életre ítéltség egyben halálra ítéltség is A lét ambivalenciája, hogy valójában halálra születünk, és születésünk pillanatában ítéltetünk halálra, de a tárgyalás egész életünkön keresztül folyik, fellebbezni talán lehet (és a gondolkodó ember számára *kell* is), de a magasabb bíróságok elutasítják. Ez a legkegyetlenebb módszer, amelyet valaha „bírók" alkalmaztak, alkalmaznak.

Figyelemre méltó, hogy a költő éppen hét bűnt sorol, amelyek miatt születésre ítélték, ezeket azonban csak nagyon erőltetetten lehetne azonosítani a keresztény tanítás szerinti hét főbűnnel, a kevélységgel, a fösvénységgel, a bűnös érzékiséggel, az irigységgel, a torkossággal, a haraggal és a lustasággal. Az viszont a bűntudat- és bűnproblematika szempontjából érdekes, hogy a töredék alapján a születést bűnnek is értelmezhetjük. Ebben az összefüggésben szinte József Attila-i paradoxont állapíthatunk meg: bűnei miatt ítélték életre, de születésével újabb bűnt követett el, és a születés bűnéért járó büntetés: a halál.

[62] JAÖM IV. 38.
[63] Szabolcsi 1998. 807.

Nyomon követhetjük azt a gondolatot, hogy a születés olyan büntető-törvényszéki ítélet, amely ellen nem lehet fellebbezni. És ha a születés a bűnnel egyenlő, akkor mindenképpen büntetés jár érte: a büntetés pedig nem más, mint a halál, mert aki életre ítéltetett, az egyúttal halálra ítéltetett. Egyetértünk Beney Zsuzsával, aki úgy vélekedik, hogy: „a halál egzisztenciális érzete először mint morális kategória, mint büntetés jelent meg József Attila tudatvilágában; s ettől teljesen soha nem tudott megszabadulni."[64] Mindig a halál a viszonyítópont: az életet – mintegy – a halálhoz képest értelmezhetjük, a halál tükrében láthatjuk teljesen tisztán, mondhatni „színről színre". Az élettel és/vagy az életben elkövetett bűnök végül halállá állnak össze, miként a *(Kásásodik a víz...)* záró sorában összegzi: „bűneim halállá állnak össze".

Foglalkoztatja a gyónás gondolata is, mintha ezzel megszabadulhatna a kínzó gondolatoktól, mintha mindenki előtti, valóságos vallomástételre készülne, vagy már születésével meg is valósította volna:

> Szendereg szivemben a vétek,
> melyet szivesen büntetnétek,
> ám én kilépek elibétek

– írja az Éltem, így érdemeltem én meg... kezdetű 1937-es töredékében.

[64] Beney 1989. 310.

József Jolán szerint a prózai töredékkel egy időben, harminckettedik születésnapján vetette papírra az édesanyjához kiáltó, a középkori himnuszokat idéző jajdulást (valószínűbb azonban, hogy 1937 októberében vagy novemberében keletkezhetett):

Édesanyám, egyetlen, drága,
te szűzesség kinyilt virága
önnön fájdalmad boldogsága.

Istent alkotok (szivem szenved)
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyek s utánad menjek!

Akár a nővér datálását, akár az irodalomtörténetben általánosan elfogadott dátumot fogadjuk el, egyet biztosan megállapíthatunk: a költő 1937-ben *is* számos versében szólítja meg édesanyját, közvetetten és közvetlenül egyaránt. Szinte sikoltva szakad ki belőle az egyetlen sorból álló tökéletes vers, a mamához szóló hexameteres fohász: „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!" Halász Gábor értő és beleérző érzékenységről tanúskodó gondolatmenetét valljuk: „A fiú lelke az anyjával vajúdott, mint egykor az anyai test vele, hordozta magában meg nem szülhető képét; nőtt, terebélyesedett a fantom, magába szívta tápláló erejét, mint követelő magzat."[65] És egyben az életművet átszövő téma- és motívumháló újabb megnyilvánulása ez. Az anyahiány az

[65] Halász Gábor: József Attila Összes versei megjelenése alkalmából. In: Kortársak II. 1169.

Istenteremtéssel párosul, hogy a végtelen űr elérhetővé váljon. Az űr ugyanis a kései versek és a töredékek nagy részében egyértelműen az anyára vonatkoztatható. Gondoljunk csak a *„Költőnk és kora"* soraira: „Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy Űrhöz szállna, fönn."

Visszatérve az anya és a bűn, a hozzá kapcsolódó bűntudat motívumához: ebből a szempontból talán a leglényegesebb az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból...* (1935) című verse, amelyet a *Kései siratóval* egy időben írt (erre a „Tizenhat éve már" sorból következtethetünk, mely mindkét versben előfordult.). Drámai költeménynek is nevezhetnénk e háromszereplős, párbeszédes jelenetet: a Bűnös-Vádlott, a Vádló és a Bíró dialógusa a görög sorstragédiákra emlékeztet, de Camus vezeklőbírójának alakja is felrémlik, aki egyszerre vall az olvasónak és gyón saját magának. Mégis: leginkább Kafka *A per* című regényének légköre, díszlete érzékelhető e versben.

Rónay László szerint József Attila „bűn-képzetének fejlődését Franz Kafka bűnszemlélete inspirálta,"[66] azé a Kafkáé, aki nemcsak regényeiben, hanem „oktávfüzetekben" is rögzítette a bűnnel kapcsolatos gondolatait: „Nemcsak azért vagyunk bűnösek, mert a tudás fájáról ettünk, hanem azért is, mert az élet fájáról még nem ettünk. Bűnös

[66] Rónay László, *Erkölcs és irodalom.* Bp., 1992. 49. – Itt jegyzem meg, hogy Bori Imre tanulmányának V. szakasza a *Franz Kafka és József Attila* címet viseli. Ebben olvasható: „Mi a bűne Josef K.-nak? Semmi. Az, hogy él. Az élet nagy bírósági tárgyalása folyik s a vétek az, hogy megszületett az ember; vétkes, mert él. József Attila is ezt a vétket fedezi fel. Gondoljunk csak a *Kései siratá* gondolataira." (Bori Imre, *József Attila-problémák: a műhelymunka forgácsai* = Híd, 1960/4.)

állapotban élünk – bűnösségünktől függetlenül."[67] Kafka értelmezése a keresztény tanítás szerinti eredendő bűn meglétével rokon: minden ember, aki megszületett, bűnös, függetlenül attól, hogy valóban az-e. A bűn mellett meghatározó élmény a bűntudat, a tárgyatlan bűntudat. Egyetérthetünk Hász Erzsébettel, aki – Kafkáról szólva – kifejti, hogy „az arctalan társadalmi hatalom az egyént egyeddé, lelkét a tárgyát nem lelő bűntudat színterévé teszi."[68]

Rába György korábban kimutatta, hogy József Attila verseinek bűnképzete a Kafka-élményből eredhet. Tanulmányában Rába Kafka bűnszemléletével állítja párhuzamba a József Attila-verseket. Hangsúlyozza, hogy József Attila ismerte a *Jelentés egy Akadémiának, Az átváltozás* és *A fegyencgyarmaton* című Kafka-műveket. Németh Andorra hivatkozik, akinek szemében *A bűn* című vers a Kafka-élmények fő dokumentuma. „A földeríthetetlen bűn, melynek vádalapját nem is lehet megtudni *A per* című Kafka-regény alapproblémája."[69] Rába szerint az indokolatlan vétkesség eszméjéből alakul ki az eredendő bűn képzete, s József Attila is – úgy, mint Kafka – a különbnek tudást, a különállást vallja bűnének.

---

[67] Kafka 1989. 28. – Másutt: „Az ember két fő bűne: a türelmetlenség és a hanyagság, minden egyéb ezekből ered. Türelmetlensége miatt űzték ki a paradicsomból, és hanyagsága miatt nem tér vissza oda. De a legfőbb bűn talán mégis: a türelmetlenség. Türelmetlenségünkért űztek ki bennünket, türelmetlenségünk miatt nem térhetünk vissza." (8.) – A kötet jegyzeteiből kiderül, hogy Kafka hagyatékából nyolc nyolcadrét füzet került elő, amely elbeszéléseket, aforizmákat tartalmazott.

[68] Hász 201.

[69] Rába 1707.

E – sokak által a töredékek közé sorolt – vers is bizonyítja a kafkai hatást. A tárgyalás vízió, a költő énje kettészakad: egyszerre játssza a vádló és vádlott szerepét. Önként jelentkezik vallomástételre, mint a *Bűn és bűnhődés* Dosztojevszkij-regény főhőse, Raszkolnyikov. Tudjuk, hogy József Attila egészen fiatalon olvasta és nagyra értékelte Dosztojevszkij műveit, és tudjuk azt is, hogy Porfirij Petrovics alakját érdekesebbnek találta, mint Raszkolnyikovét.[70]

Az ítélőszék előtt állva nem védekezik, mint ahogy nem tagadja cselekedetét a *Bűn és bűnhődés* főszereplője sem. A versbéli, önmagát vádoló vádlott célja, hogy elítéljék anyja haláláért. Bűnét akarja tudni, és bűnhődni akar, mert a bűntudat elviselhetetlen, inkább tűrné akár a fizikai fájdalmat is, csak ne érezze a tárgyatlan bűntudatot:

> Szeretném, hogyha itt, te vád,
> szemtől szemembe mondanád
> a bűnt. Mert nem lehet meghalnom.

Mindent vállalna, csak a gyötrő gondolatoktól szabadulhasson, és elkerülje a végső büntetést, a halált.

Emlékezzünk Raszkolnyikovra, aki *valódi* bűn „birtokában" érzett bűntudatot, hiába próbált tiltakozni ellene, hiába hangoztatta önmaga

[70] JAVL 299. – Nagy Lajosnak írt levelében kifejti: „Bennem szinte szorongást keltett a Kiskunhalom végzetszerűsége. Mert nem az végzetszerű, hogy »a hős a végén elbukik«, hanem hogy »a hős« egy pakli dohányt vesz a trafikban, hogy tehát soha senki nem lehet hős. Könyvedről kötetekre valót lehetne fecsegni, többek között hogy a hős fogalmát teljesen értelmetlenné teszi. A Kiskunhalom után eszembe jut a »Bűn és bűnhődés« – most látom, hogy Raszkolnyikov alakja nem is érdekes, – érdekes a Petrovics Porfiré."

számára a felmentő szavakat: „Hiszen csak egy férget öltem meg".[71] Nem tudta elviselni a kínt, és önmaga tiszta felét, lelkének jobbik részét találta meg Szonyában, a közerkölcsök szerint bűnös, ám mégis szelíd, tiszta lelkű utcalányban, akiben a megváltást, a feloldozás reményét kereste.

A Bíró szavai megint csak a születés mint bűn és büntetés gondolatot fikcionálják:

> Ammiatt az ember bánkódik,
> mit nem tett, vagy nem tehetett,
> de a bünt nem bánhatja meg,
> mert az igazság megbántódik.

A születés ugyanis nem tett, minden emberrel akaratán kívül történik meg, ahogyan azt már a *[32 évvel ezelőtt...]* kapcsán említettük. Ezt a „bűnt" nem lehet és nem is kell megbánni, mert az életellenes cselekedet lenne, s az igazság, a tények, a világ rendje ellen való vétek.

A Kafka-novellák és -regények jellemző vonása is megjelenik itt, az tudniillik, hogy a földi bírák nem a vétkest, nem a vétkezőt ítélik el.[72] Az elítéltnek nem mondják meg sem a bűnt, amely miatt perbe fogták, sem az ítéletet: „Fölösleges közölni vele. Hiszen a saját bőrén tapasztalhatja majd" – válaszol az Utazó kérdésére a fegyencgyarmat

---

[71] Dosztojevszkij 491.

[72] Rigó Béla szerint „a Vádló éppen bűntelenségében találja bűnösnek a vádlottat, ezzel elzárja előle a bűn felismerésének, vagyis a megtisztulásnak a lehetőségét." (Rigó 38.)

tisztje.[73] Itt is egyszerű „Jedermann" áll a bíróság előtt, aki arra figyelmeztet, nem kell számot adni tetteinkről, cselekedeteinkről senkinek.

A *Kései siratóban* bűnként megélt fantázia („Ettelek volna meg!... Te vacsorádat / hoztad el – kértem én?") jelenik meg az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* című versében is. Az evéssel és az étellel kapcsolatos képek és a mamára, az otthonra való emlékezés József Attila műveiben szervesen összetartozik. Számos olyan költeményt ismerünk, amelyben akár „egy tányér krumplipaprikás" is az anya alakját hívja elő. Ugyanez a gondolat a *Szabad ötletek jegyzékében* bűntudattal párosulva szerepel: „a mamát is megettem volna / itt van faljátok föl". A Vádló szavaival:

> Im anyját falta föl magzatja
> vonítva s mohón e cseléd.
> Két kézzel tépte emlejét,
> ahogy most önmagát szaggatja.

Említettük többször, hogy József Attila lírájának fontos elemei a szövegváltozatok, a verselőzmények és az ezekből is előbukkanó vándorló sorok, gondolatok. Ismét szembesülhetünk a költő zsenialitásával, ugyanis az idézett négy sort többször papírra vetette. 1934 előtt az *Eszmélet* előzményei között szerepel, és más szempontból is fontos, amennyiben önmagát az újraszületésre szólítja föl:

[73] Kafka 1992. 80.

Jöjj világra! Anyád apád
te légy! Ne less tündéri nőre
s szakállas végzetre, ki rád
vigyázzon, – ne légy bölcs, te dőre!
Gondolj a ravasz csecsemőre, –
sír-rí, hogy szánassa magát,
de mig mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.

A *Világosítsd föl* című, 1936-ban keletkezett vers változata a Vigasztald meg... kezdetű, mindkettőben megtalálható az említett négy sor:

S ha száját tátja a gyerek
és fölnéz rád, vagy pityereg –
ne dőlj be néki, el ne hidd,
hogy elkábítják elveid!
Nézz a furfangos csecsemőre:
bömböl, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.

S ha bámul reád a gyerek
s nagy lenne, melléd, mert szeret,
utalj példára – az a kár,
hogy ne magadra, te szamár,
hanem a ravasz csecsemőre:
sir-ri, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.

A pszichoanalízist és a freudi tanokat kiválóan ismerő tudósok és irodalomtörténészek e sorok és a hasonló tartalmú versek ismeretében állítják, hogy ezekben a csecsemőkorba visszanyúló, az evést, a szopást, illetve annak megvonását idéző emlékek tolulnak fel.[74] Kassai György

[74] Lásd például Szőke 1992. 49.; Bókay–Jádi–Stark 104–105.

meglátására hívnánk fel még a figyelmet, aki tanulmányában Ferenczi Sándor hatását vizsgálja József Attila pszichoanalitikus írásaiban: „A furfangos csecsemő egyébként Ferenczi tudós csecsemőjére emlékeztet, aki a felnőttek álmaiban és fantáziáiban a mindentudó gyermeket szimbolizálja, többek között a pszichoanalízis gyermekképének metaforájaként."[75]

A bűntudat-problematika szempontjából igen figyelemreméltó, hogy a Bíró kérdése csak megerősíti a Vádlott bűntudatát: „Igaz-e hát, hogy őbelőle / táplálkoztál, te hajdani / élősdi kisded." Fontos, hogy a bűnös éppen bírájától akarja megtudni bűne természetét, akárcsak Kafka regényhőse. A Vádló felháborodottan tiltakozik: „Én legyek bünének tudója – [...] Én csak a bűnöst ismerem".)[76]

A „néma bűn" megfogalmazódik a *Szabad ötletek jegyzéké*ben is: „de kár hogy édesanyám beteg volt / [...] talán most vagyok oly / elhagyatott, mint akkor / [...] a bajok lerakódnak az emberben, mint a csontok- / ban a mész / 13 éves korom óta csak álörömeim voltak / csak azért »örültem«, hogy ne hőköljenek vissza / tőlem az emberek, – mihez is fogtak vol- / na velem: ugy lettek volna velem, mint én a ma- / mával, amikor a klinikán feküdt csontig lesová- / nyodva / nem ettem meg az

---

[75] Kassai i. m.

[76] A Bíró kapcsán ismét Kierkegaard találó gondolatát idézem: „Egyetlen főinkvizítornak sincsenek olyan borzasztó kínzóeszközei, mint a szorongásnak, [...] és egyetlen éles elméjű bíró sem képes a vádlottat úgy faggatni, mint a szorongás." (Kierkegaard[2] 181–182.) S hogy Kierkegaard-t érdemes József Attila mellé állítani, arra Tamás Attila tanulmánya lehet példa. (Tamás 80.)

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

ételt, ami ott volt kihülve az éj- / jeli szekrényén / [...] talán ettem belőle mégis és azért köpködök". (Az evés és a halál motívumának összefüggéseit Szőke György *„Űr a lelkem"* című, a kései József Attilával foglalkozó könyvében tárja fel részletesen.)

A gyermekkori, az anya ellen elkövetett „bűnökért" bűnhődni kell, még akkor is, ha nem büntetik meg az elkövetőt. Nagyobb büntetés az örökös bűntudat érzése. Az anya ellen elkövetett bűn eredendő bűn, tehát „meg nem bocsátani maga is bűn".[77] József Attila fejtette ki, hogy az eredendő bűnt kifejezetten meg kell bocsátanunk egymásnak. Ha önmagának is meg tud bocsátani, akkor csak az „egyik fajta bűnért" kell bűnhődnie. Vagyis: azokért a bűnökért, amelyekért „az uralkodó földi hatalmak különös gondolkodása folytán büntetés jár". S a költő által várt büntetés a halál:

Kásásodik a víz, kialakul a jég
és bűneim halállá állnak össze.

Beney Zsuzsával értünk egyet, aki szerint ez a töredék lehetne az emblémája „a harmincötös év nagy morális időszakának, a bűn–büntetés–ártatlanság" metafizikai síkon megélt, sajátosan vallásos kérdéskörének."[78] E hármasságról lentebb még írunk, mert az általunk vizsgált motívum, téma szempontjából az *Eszmélet* után született versekben és a teljes életműben egyaránt igen fontos ezek összefonódása.

[77] JAÖM III. 184–185.
[78] Beney 1989. 308.

7. „Nincs közöm senkihez"

A metaforikusan értelmezett „világhiányból"[79] fakadó bűntudat szorosan összefügg a különálláshoz, magányhoz, a gyökértelenséghez és az anyához kapcsolódó érzésekkel, gondolatokkal.[80] A gyerekkori megaláztatásokon kívül fontos a gyermek, majd később a felnőtt szeretetéhsége. Arra vágyik, hogy tartozzon valakihez: „bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül" – írja az *Én nem tudtam* című költeményben. E vers kapcsán jegyzi meg a József Attilát és költészetét is sajátosan értelmező Hegedűs Lóránt: „Ez már tökéletesen bibliai vers!"[81] S valóban az!

József Attila sohasem talált igazi, megértő társra, barátra; magányos volt mindig. Ez a negatív élmény fikcionálódik *[Nincs közöm senkihez...]* című keltezetlen töredékében:

> Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész,
> vagyok mint a hideg, világos és nehéz.

---

[79] József Attila *Ihlet és világhiány* című fejtegetésében használja először a világhiány fogalmat: „Ha pedig meggondoljuk, hogy a gondolat és a szemlélet egyként az egész exisztenciát jelentik, habár más és más formájában, ugy azt látjuk, hogy világhiány van az exisztenciában, amely világhiány a legcsekélyebb gondját sem okozza a valóságelemekkel kielégülő intuiciónak, de a fogalomnak sem, hiszen a fogalom megelégszik annyival, hogy számára a világ mint viszony álljon fenn." Majd: „A valóság előtti tény: hiánytény, – az ihlet a világ hiányának ténye az exisztenciában. De ha az ihlet a világhiány ténye az exisztenciában és ugyanakkor teljes valóságot alkot, ugy a teljes valóságot nem alkothatja másért, minthogy amiként a világ elvész a valóságban, ugy vesszen el a világhiány a művészet valóságában." (József Attila 1995. 125., 127.)

[80] Németh Andor bécsi emlékei között is találkozunk a fogalommal: „Attila gyökértelen társadalmi helyzetemre vezette vissza állapotomat. Szót is talált rá. Így nevezte: világhiány." (Németh 1991. 59.

[81] Hegedűs 70. – A folytatás: „Két fajta ember van: bűnösök, akik nem tudnak a bűnről, és azt vallják magukról, hogy szentek –, és szentek, akik az Istentől kapott fehér szentség fényében látják, hogy Isten nélkül mennyire bűnösök."

A magány érzése, az elkülönültség élménye pedig szorongást kelt. Erich Fromm szerint „elkülönültnek lenni annyi, mint elvágva lenni minden lehetőségtől, hogy emberi képességeimet kifejthessem. Aki tehát elkülönült, az tehetetlen; [...] mélységes szorongás forrása az elkülönültség. Azonkívül szégyenkezést és bűntudatot kelt."[82] Értelmezésünk szerint ez az elkülönültség okozza a világhiányt, és a világhiány érzése miatti vélt bűntudat oka éppen a különállás vétsége lehet. Egy tökéletesen árva gyermek felnőttként szembesül igazán azzal, hogy egyedül áll a világban, nincs senkije, ekkor döbben rá arra, hogy a világból már akkor kivettetett, amikor önmagára maradt. És ezen a fájdalmas egyedüliség-érzésen az sem segít, hogy művészete, költészete egyedülálló, az sem nyújt vigaszt, hogy úgy véli, senki utol nem érheti. (Fejtő Ferenc „besorolására" – „Te jeles költő vagy, de még nem vagy egészen nagy" – a költő válasza egyértelmű: „Tévedsz. Én igen nagy költő vagyok. Akkor is az vagyok, ha soha nem írok verset többé.")[83]

A 20. században a társadalmi mozgás szakadékokat hoz létre a művész és a hétköznapokban élő emberek között. „A művész létmódjából következően felfokozottan kollektív lény" – írja Ancsel

[82] Fromm 17.

[83] Németh 1989. 293. – Németh emlékei szerint Fejtő három kategóriába sorolta a költőket: tehetséges költők, jeles költők és nagy költők. Máshol: „– Milyen költő vagyok? – incselkedett Attila Fejtővel. Fejtő összeráncolta homlokát. Gondolkozott. – A *Nincsen apám, se anyám* idejében érdekes költő voltál. A *Medvetánc*cal az igen jelentékeny költők sorába léptél. – Szóval nem tartasz *igen nagy* költőnek? – *Igen nagynak nem* – mondta Fejtő." (Németh 1991. 169.)

Éva,[84] ezért tragikus, ha mégis magára marad, ha mégis elkülönül. A különállás vétségéről írja Kafka, hogy eredménye büntetés, de ugyanitt felidézhetjük Pirard abbé szavait Stendhal *Vörös és fekete* című regényéből: „Aki kiválik, azt meggyűlölik." A különállás, az elkülönülés tehát mindenképpen a különállónak, az elkülönülőnek, elkülönültnek rossz: szégyenérzést, bűntudatot eredményez, pedig voltaképpen semmilyen ok és épkézláb magyarázat nincs erre.

Menekvés, menedék lehet az ember számára például a hit. A költő József Attila azonban nem hisz a megbocsátásban, nem hisz a kegyelemben, csak szeretne hinni abban, hogy az eredendő bűn feloldható. Az az eredendő bűn, amely miatt minden ember, aki a világra jött, bűnös, és amelyre feloldozást csak a halál adhat. Utaltunk már arra, hogy József Attila számára – minthogy csak a maga teremtette Istenben hitt, ha hitt egyáltalán – a szent gyónás által kapott feloldozás elérhetetlen, hiszen már születésével, születésekor gyónt. És talán túlságosan is racionális lény ahhoz, hogy valóságosnak képzelhetné a gyónás fel- vagy megszabadító erejét.

Az 1937-es önmegszólító *Tudod, hogy nincs bocsánat* erről szól: „A bűn az nem lesz könnyebb, / hiába hull a könnyed." Németh G. Béla jegyzi meg, hogy a „bűn kérdésének tisztázása alapvető kérdése a vers értelmezésének. [...] A szó, a fogalom, a probléma fontosságát a költő

[84] Ancsel 1983. 269.

sokszorosan kiemelte."[85] Ebben a világban a versbéli költő nem számíthat feloldozásra, bűnbocsánatra. Hiszen: „soha, soha senki / nem mondta, hogy te jó vagy". A „soha" és a „senki" az elkülönültségre utal és az ebből fakadó bűntudatra; a „jó" itt a bűn pozitív ellenpárja. Az, hogy az ember bűnös-e vagy sem, könnyen eldönthető, erre szolgál a lelkiismeret. A bűnt mindenki megtalálhatja önmagában, de „jóságunk öntudatával csak mások ajándékozhatnak meg".[86] Erről a megállapításról egy korai József Attila-sor juthat eszünkbe: „Hiába fürösztöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat." (*Nem én kiáltok,* 1924), amely a közösségben való életet mint létfeltételt említi. Az ember alapvetően társas lény, szüksége van visszajelzésekre, iránymutató gesztusokra, éppen ezért tragikus, ha a „különállás vétsége" miatt elveszíti a másokban való megmérettetés és megtisztulás lehetőségét.

Talán a Flóra-szerelem reményt adott ahhoz, hogy mégis társra talál, hogy mégis „felmentik": „Ifjits meg, bocsánat! Flóra szép szerelme!" (*Száradok, törődöm,* 1937) Egyik töredékében, a Minden s mindenki... kezdetűben – a verseiben oly ritka – ujjongó hangon teszi közzé boldogságát, Flóra szerelmét az emberré levés zálogaként jelölve meg. Ritka pillanat ez az életműben, a sok komor és önmarcangoló gondolat után önbizalommal jelenti ki: „Ember vagyok", és:

---

[85] Németh G. 151–152. – A kiemelések főként szilenciummal, élre dobással, a mondatalany értelmező jellegű duplázásával, a névmási alany (az) nyomatékosításával, a jambikus jelleg erős érvényesítésével, a határozott névelővel történtek.
[86] Rigó 44.

Minden s mindenki szeret engem –
ember lettem a szerelemben.

Flóra, Flóra, mosolyog róla,
hogy engem ő váltott valóra.

Kozmutza Flórával való megismerkedése után a költő számára csak egyetlen megváltás, megbocsátás és felmentés létezett: a szerelem. Ha Flóra elfogadja, és olyannak szereti, amilyen. Illyés Gyuláné könyvében számos adatot találunk arra, hogy visszafogottan, szinte zárkózottan fogadta a költő közeledését, s később is igyekezett megtartani valamelyes távolságot. (Zárójelben utalunk arra a levélre, amelyet dr. Denis Silagi Stoll Bélának írt 1984-ben, s amelyben Flóráról is megemlékezik: „A Gyógypedagógia Tanárképző Főiskolán ismerkedtem meg Kozmutza Flórával, akinek szépsége éppoly rendkívüli volt, mint intellektusa. De míg szépsége lágy volt és szelíd, intellektusa kemény volt és szigorú."[87] Az 1. számú mellékletben idézzük Silagi 1999-es levelét, amelyben – vélhetően hasonló kérdésre – az általa „nemtalálkozási komplexusnak" nevezett történetet vázolja. Az általa leírtak szinte sorról sorra megegyeznek, még tizenöt év távlatából is.)

[87] Dr. Denis Silagi levele Stoll Bélának, 1984. május 14. A továbbiakban így ír: „Flóra akkoriban nem tudott JA létezéséről, nevét tőlem hallotta először valamikor 1932-ben, és feltehetően kezdeti tartózkodással fogadta azt az erősködésemet, hogy JA a legnagyobb huszadik századi magyar lírikus. Már akkor ezt vallottam. Ez ma is meggyőződésem. [...] Ignotus Pál (kivel csak 1956 után kerültem szoros barátságba) minduntalan szememre hányta, hogy rangsorolásomat annak idején nem közöltem JA-val. Addig szuggerálta belém, hogy ez életemnek komoly mulasztása, hogy már magam is elhiszem és restellem."

A *Flóra I–II.* (1937) tanúsága szerint ez a szerelem mintha esélyt adott volna a bűntudat reálissá tételére, valamiféle bűn megtalálására. Bűntudat jellemző a versekre, és „nemcsak a bűnösség elismerésére való törekvés látszik, hanem a remény is [...], hogy valóban bűnösnek találtatik."[88] A félelem mellett kegyetlen úton elért örömben, a büntetésben bízik:

> Nehéz a szívem, hiszen bút fogan:
> örömöm tán a büntetések hozzák.
> hogy sírva nézem majd ha boldogan
> sétálsz azzal, ki méltóbb lesz tehozzád.

A vetélytárs léte a Flórával töltött kilenc hónap alatt gyakran foglalkoztatta a költőt. Flórának írt leveleiben többször említi Illyés Gyulát, és Flóra is visszaemlékszik a féltékeny kérdésekre,[89] sőt Cserépfalvi Imre is felidéz egy szanatóriumbeli, különös, furcsa beszélgetést: „...abból, hogy én hányas autóbusszal jöttem, arra következtetett, hogy én elhallgatok előle valami nagyon fontos dolgot. Mondtam, hogy ez teljes képtelenség. [...] Erre felemelt ujjával adva nyomatékot a szavainak azt mondja: »Nem mondod meg, nem beszélsz arról, hogy az egyik barátom elvette feleségül Flórát.«"[90]

Nem múlnak el kétségei, egyre erősebb szorongása, bűntudata: „gyász vergődik a falon. Félnek / emlékeim, mert messzi van a kedves."

---

[88] Janzer 1995. 35–56.
[89] Illyés Gyuláné 53., 74., 96., 109., 110.
[90] Cserépfalvi 169.

(*Miben hisztek...*, 1937) A „gyász" és a „kedves" nemcsak a szeretett nő, hanem az anya alakját is felidézi, a „félnek" pedig az áthajlás miatt hangsúlyosabb. Nem is múlhatnak el a gyötrő érzések, mert „a bűn, a bűntudat, a bűnbánat, a büntetés és a bocsánat olyan egymást kihívó, újraértelmező fogalmak, amelyek magyarázatát csak az adott világban kereshetjük, abban „ami van", s feloldásuk egy olyan új rendben lehetséges, „ami nincsen"...[91] És a kétség, a szeretetlenségből fakadó bizonytalanság ott bujkál a Flórához írt *Flórának* című versben is: „Tán örülnék, // ha nem szeretnél így."

József Attila vélt bűntudatára, szorongásaira, félelmeire a feltétlen szeretet adhatott volna gyógyírt. Fromm véleménye az, hogy az elkülönültséget a szeretet képes legyőzni, József Attila pedig mérhetetlenül vágyott rá. Megrázó erővel fogalmaz a *Szabad ötletek jegyzékében*: „Az a szerencsétlen, aki ezeket írta mérhetetle- / nül áhitozik szeretetre, hogy a szeretet vissza tart- / sa őt oly dolgok elkövetésétől, melyeket fél meg- / tenni. Őt olyasmiért verték, amit soha nem tett / volna, ha szerették volna. Ő az a gyermek, akit / nem szerettek s akit ezen kivül azért vertek, mert / nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik". (E sorokból is előtűnik a pszichológiai ismeretek és a pszichoanalitikai kezelés hatása.) Az öngyógyítási kísérletnek is felfogható asszociációsorban összekapcsolódó verés és szeretet az „érted

[91] Balogh 164.

haragszom, nem ellened" gondolatot juttathatja eszünkbe, Ignotus Pál szavainak fényében azonban ez utóbbi feltételezés értelmét és érvényét veszti. A barát ugyanis így jellemzi József Attilát: „Ő, bármilyen vadul száguldott képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számot adnia. Ha életírói azt olvassák versében, hogy édesanyjának a háború vége felé csirkét szerzett, de mire elvitte neki, holtan találta őt, akkor fogadják el nyugodtan a leghitelesebb adatnak."[92] Vitatkozhatunk Ignotus Pállal, de azt kijelenthetjük – ismerve a költő levelezését, vallomásait, életművét –, hogy mindig az igazat mondta, a lehető legnagyobb mértékben kitárulkozott.

Költőnk számára az odaadó, feltétlen szeretet helyett maradt a vágy, hogy megszabaduljon a fojtogató gondolatoktól:

Űr a lelkem. Az anyához,
a nagy Űrhöz szállna, fönn.
Mint léggömböt kosarához,
a testemhez kötözöm.
Nem való ez, nem is álom,
ugy nevezik, szublimálom
ösztönöm..."

(*„Költőnk és Kora"*)

Freudi terminológiát használ tudatosan ironikus felhanggal, ám fontosabbnak érezzük az űr ismételt megjelenését. Az anyát is idéző

[92] Ignotus 1938. 61.

fogalom a Miként a tiszta űrben... kezdetű 1937-es töredékének is központi eleme:

Miként a tiszta űrben a világok,
lebeg keringve bennem a hiányod

majd árnyék leszek s te szorongva félsz:
óh hát ne hagyj meghalnom, amig élsz.

Ha nem szeretik itt, a földön, ahhoz menne, aki legalább foglalkozott vele, aki talán szeretetből verte: a mama emléke örök, és minden pillanatban, minden sorban ott kísért. Keserűen gondol arra, hogy egy „hű szerelem" esetleg megnyugvást adna (*Flóra; Száradok, törődöm...; Csak most...; Én, ki emberként...*), talán újra (újjá)születhetne: „Tudnál e engem uj világra hozni," (*Flóra I–II.*). A bűntudat azonban gátja a vágyott reménynek: „Félek, nem tudod megbocsájtani / eltékozolt, ostoba, könnyü multam" (*Flóra I–II.*). A félelem – mint már említettük – összekapcsolódik a bűnhődésvággyal: „örömöm tán a büntetések hozzák".

„A félelem bűn" – vallja Beney Zsuzsa. Ha elfogadjuk a költőtárs meghatározását, és szem előtt tartjuk azt, hogy „kiszolgáltatottjai vagyunk saját bűneinknek", akkor nagyon is világos a versbéli bizonytalanság: megbocsát-e Flóra, s a (bűn)bocsánat elnyerésével utat

talál-e önmagához s az emberekhez. Ignotus Páltól tudjuk, hogy József Attila „mindentől félt, ami nem tényleges veszedelem".[93]

A legutolsónak tartott Ime, hát megleltem hazámat... kezdetű versében két sor utal arra, hogy haláláig foglalkoztatta a (bűntelen) bűnösség gondolata:

> Nagy nevetség, hogy nem vétettem
> többet, mint vétettek nekem.

A morális értékrend kétségbeesett átértékelésének lehetünk itt tanúi. A költő eddigi alapvetésével számol le, megkérdőjelezve mindazt, amit például a bűnről vallott. Vagyis a társtalanság, a magány szólal meg kései verseiben és legutolsónak tartott versében is. Nem lát kiutat, s aránytalan küzdelme hiábavalónak bizonyul.[94]

8. „félek a büntetéstől"

A katolikus tanítás szerint az eredendő bűn miatt minden ember, aki a világra jött, bűnös. Augustinusra hivatkozhatunk, aki a bűnproblémát az eredendő bűn áteredésével köti össze.[95] Ádám és Éva

---

[93] Ignotus 1938. 59.

[94] Szigeti Lajos Sándor hasonlóképpen gondolkodik: „Értelmetlennek, fájdalmakkal telinek látszik az a világ, melyet maga körül lát. [...] Végzetesen kihullt a világból, amely válasz nélkülivé, következésképpen üressé vált. A költő küzdelme nem mérhető a valósághoz, aránytalanná vált." (Szigeti 1988. 180.)

[95] Ugyancsak Augustinus fejti ki, hogy már a csecsemőkor is bűnökkel terhes: „Ezen a földön senki sem tiszta [...] a bűntől, még az egynapos csecsemő sem." (Augustinus 32.) Vagy másutt: „Ártatlan ugyan a gyönge csecsemőtest, de a lélek immár nem ártatlan benne." (Uo. 33.) Ezzel vág

nem tartotta be ígéretét, nem hitt igazán. Ha elfogadjuk a kierkegaard-i tételt – „a bűn ellentéte a hit" –, akkor az első emberpár bűnös, mivel megszegte az isteni parancsot, ezért bűnhődik minden ember halállal. Pál apostol írja: „mert, a ki meghalt, felszabadult a bűn alól" (Róm 6,7), tehát halálunk ad feloldozást bűneinkre. A bűn tehát realitás az evangélium tanítása szerint, és bármekkora legyen is, egy tőről fakad. Pilinszky János a szeretet hiányával és az önzéssel magyarázza a bűnt, s ugyancsak a szeretet síkján látja orvosolhatónak.[96]

A kérdés azonban az, hogy milyen törvények szerint tekinthető bűnösnek az ember. Ha a József Attila-i ars poeticát idézzük – „a mindenséggel mérd magad" –, akkor felmerülhet bennünk az a gondolat, hogy a mindenség törvényei nem egyenlőek a társadalom, az éppen uralmon levő hatalom törvényeivel. Ha a bűnösséget így értelmezzük, József Attila csak akkor lenne bűnös, ha a mindenség törvényei ellen vétkezett volna.

A *Keserű nekifohászkodás* (1922) című versében megdöbbentő hangon szól Istenről, Istenhez: „Ne haragudj hát, Isten, nem hiszek", „Szeress nagyon, hogyan, tudod Te jól azt, / Mint Nap havat, amit magába olvaszt", „Vagy üss agyon hát, csak törődj velem". E sorok a

össze – s Augustinus utal is rá – a *Jób könyvé*ben olvasható gondolat: „Hogy-hogy lehetne igaz a halandó Isten előtt, hogyan lehetne tiszta, a ki asszonytól született." (Jób 25,4)

[96] Pilinszky: „Minden bűn oka a szeretet hiánya, az önzés – az ember kiválása a tiszta jóból, lázadása Isten ellen. Enélkül tulajdonképpen nincs is bűn. [...] Mivel pedig a bűn mindig a szeretet elleni vétek, ezért orvosolni is egyedül a szeretet síkján orvosolható."

teljes magányt, a tökéletes elszigeteltséget fikcionálják, ennyiben tehát rokon a kései Isten-versekkel, de ezeket a szavakat még érezhetjük fájdalmas „póznak", s a verssorokban a kezdő, önmaga képességeit próbálgató és kereső ifjú poéta hangja fedezhető fel. S mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy ezt az Istent nem a költő teremtette; fohásza a költőien konvencionális Istenhez szól.[97]

1935-ben keletkezett a *Modern szonett,* az *Osztás után* és a *(Leülepszik...)* között helyezkedik el. A reménytelenebbé váló hangnem tetten érhető mindhárom versben: „A kártya ki van osztva. Megvan helyzetünk." – írja az *Osztás után* című̈ben, majd következik az „Életben tart a halálfélelem." keserű kinyilatkoztatása, hogy aztán higgadtan, céltalan közönnyel állapítsa meg: „Leülepszik, nem illan el bajom." A Jóval több tapasztalat birtokában, felnőttségének tudatában látja helyzetét korábbi költeményeihez képest a *Modern szonett*ben:

> Most sajnálom (de ezt is lenyelem),
> hogy nincs isten, ki gondoljon kinomra
> és azok szemét ujjával kinyomja,
> kik elnézik, hogy nincsen kenyerem."

Szemléletbeli váltást tapasztalunk tehát e lemondó hangvételű „felismerés-versben",[98] megváltozik az Istenhez való viszony, és

[97] Beney 1989. 243. – Ugyanitt írja, hogy az „Isten-kép sem jelenti mindig ugyanazt [...], a költőt Istenhez fűző viszony kezdettől fogva nem egyértelmű". (239.)
[98] Szigeti 1988. 119.

versalkotó elemmé válik a halál, amely innentől kezdve egyre gyakrabban ott lebeg a versbéli költő fölött.

A reménytelenség motívuma és az Isten-hit megváltó kegyelmének hiánya köti össze a *Modern szonett*et és az 1936-os *Boldog hazug*... kezdetű verset: „Boldog hazug, kinek van istene, / ki rettenetes, de maga a jóság;". Isten mellett megjelenik az anya alakja is, ismét a gyermek és a verés kapcsán:

s e halott fényü istentelenségben
szivdobogással ringatom magam,

kit más-gyötörte anyám azért vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.

Tanulságos végignézni az utolsó szakasz első sorának szövegváltozatait (alább még szólunk e versről): „kit jámbor anyám vastag bottal vert meg"; „kit édes anyám vastag bottal vert meg"; „kit édesanyám bottal azért vert meg"; „kit édesanyám, szegény, azért vert meg". (A végleges változatból kimaradt a „bot", ugyanazért, amiért a *Kései siratóban* „lenge könnyű lányt" írt és nem „utolsó ringyót".) S még tanulságosabb, ha a szonett változatát, a *Szonett* című verset vesszük szemügyre, amely teljesen ellentétes érzéseket közvetít:

Óh boldog az, kinek van Istene,
ki rettenetes, de maga a Jóság.

A második szakaszban a bűn is felbukkan:

Óh, boldog az, kinek van Istene,
bűne csupán a látható valóság;

A szövegváltozatok sok mindenről tanúskodnak: „látható bűne maga a valóság"; „akinek bűne maga a valóság"; „bűne maga a látható valóság". A *Boldog hazug...* két sora – „s e halott fényü istentelenségben / szivdobogással ringatom magam" – az *Én nem tudtam* „ahogy dobogva álmait kínálja" sort idézi fel, ott is az anyához fűződő érzéseihez kapcsolódva. A szonett végleges változatának zárása a *Kései siratói*g mutat előre:

koporsóban ringattatom magam

anyámmal, ki lágy tekintettel vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a Gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.

Nem nehéz bizonyítani, hogy az anyahiány mellett az apa hiányának tudata éppoly jelentős motívum József Attila költészetében, mint a bűn. Az apakép és az Istenkép között szoros összefüggést feltételezhetünk. Nem mindig sejlik föl az Isten mögött az apa alakja, de elfogadható az a vélemény, mely szerint egyes Isten-versek az apateremtés igényét is

hordozzák.[99] Ily módon a bűn, bűntudat, az Isten és az apa alakja összekapcsolódik.

A versbeli József Attila élete utolsó periódusában teremtett magának Istent, mert kellett egy lény, melyből segítség és szeretet árad felé. Ez az Isten transzcendens Isten. Nem az a kérdés, hogy hitt-e a költő ebben a transzcendens lényben – ezt egyértelműen nem lehet eldönteni –, hanem az, hogy miképpen próbál meg az általa létrehozott Istenben társat, fogódzót és „nagy bírót" találni. „Szenvedélyes bűntudattal szólítja meg istent", enyhítsen kínjain,[100] a teremtett atyához fohászkodik a *Nem emel föl* és a *Bukj föl az árból* című versekben:

Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba.
Fogadj fiadnak, Istenem,
hogy ne legyek kegyetlen árva.

(*Nem emel föl*)

Ijessz meg engem, istenem
szükségem van a haragodra.
Bukj föl az árból hirtelen,
ne rántson el a semmi sodra.

(*Bukj föl az árból*)

Istentől kér szeretetet is:

Intsd meg mind, kiket szeretek,
hogy legyenek jobb szívvel hozzám.
Vizsgáld meg az én ügyemet,
mielőtt magam feláldoznám."

(*Nem emel föl*)

[99] Szőke 1980. 279.; Szigeti 1988. 102.
[100] Rónay 272–273.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Ebből a három szakaszból is felsejlik az apa-imágó, vagyis az a jelenség, hogy „a vers hőse" Istenben apát keres, erős, biztos támaszt, amely számára nem adatott meg. Éppolyan ambivalens érzésekkel viszonyul az Istenhez, mint a mamához, éppen ezért kétségbeesetten kíván szabadulni magányától, s ezért a büntetést is elfogadná. Kozmikus méretűvé válik a hiány, a bűn és a büntetés vágya, jól látható tehát, hogy ártatlansága legalább annyira nyomasztja, mint vélt bűnössége.

Választ talál 1935-ben *A bűn*ben feltett „mért nincs bűnöm ha van" kérdésére, és bűnhődésvágyát félelmetes paradoxonban fejezi ki a *Bukj föl az árból* tizennegyedik sorában:

verje bosszúd vagy kegyed
belém: a bűntelenség vétek!
Hisz hogy ily ártatlan legyek,
az a pokolnál jobban éget.[101]

Vagyis a bűntelenség bűn, s ezért büntetés jár: a büntetés lehet a magány érzése, lehet az ártatlanság érzése, lehet a világhiány érzése. Egyedül nem érzi biztonságban magát, ezért fordul egy sajátosan József Attila-i Istenhez, ahhoz a lényhez, aki ő maga alkotott, aki apja helyett apja és anyja helyett anyja lehet. Mint gyermek a felnőttet szólítja meg Istent, erre utalnak – a korai versekből jól ismert példák mellett többek között – az „Ordíts reám, hogy nem szabad! / Csapj a kezemre mennyköveddel."

[101] Beney Zsuzsa értelmezésében a „paradoxon lényege az, hogy a teljes, bezárt magányban semmiféle feloldozás nem lehetséges, s ezt József Attila is tudja: egyetlen menekülési útja mások, a közösség felé nyílik: »bár lennétek ily bűnösök mindnyájan«..." (Beney 1989. 273.)

sorok. Vágó Márta visszaemlékezésében plasztikusan idézi föl a vers születésének körülményeit, utalva az analízisre és a költő feldúlt lélekállapotára is:

„...meghatóan őszinte közlékenységgel, de dacosan és kihívóan is magyarázta, hogy Istenre megint szüksége van verseiben, »hiába épült le« az analízisben. Fölolvasta a *Nem emel föl* néhány sorát, még nem volt készen. Annyira ijesztően hatott rám, hogy észrevette és megharagudott. Óriási teljesítménynek érezte, különösen azt, amit tudatosított benne, úgy érezte, nagyon mélyre ment el. Így is volt."[102]

Mint azt a *Bukj föl az árból* kapcsán említettük, az Istenkeresés egyben az apa utáni sóvárgás is, egy védelmező felnőtt szeretete és az árvaság megszűnése iránti vágy. Mintha a büntetőtörvényszéki tárgyalás vizsgálóbíráját is idézvén visszaköszönnének az 1923 februárjában írt gondolatok:

S Istent keresni: Nagy Bírót, ki büntet
S bús keresőt ki anyaként apol

S az égre fölhörögni, nem találván,
És szitkozódni – hátha észre vesz
S tovább loholni elrugottan, árván,
Mert Ismeretlenünknek tetszik ez!

(*Ember is; magyar is; magam is*)

[102] Vágó 315.

E korai versben Ady hatása érvényesül és a nyugatos hagyomány folytatódik (ezt mutatja például a „mammon ökle" kifejezés), de az „Istent keresni" a gondolatok vándorlására is példa.

A „fogj össze formáló alak" és a „segíts meg mindkét szükségemben" sorok között ellentmondás feszül. „A kívánság: kapaszkodni a nem létező hatalomba és az is, hogy kifejezze annak nemlétéről való meggyőződöttségét A nem létező hatalom szerepe létező hiányok pótlása volna, »vallása« és »tagadása« azonban sok mindenre vonatkozhat, amit nevével csak eltakar, befed."[103]

[103] Vágó 315.

Az alábbi ábra jól mutatja a bűn–büntetés–ártatlanság hármasságának ördögi körét, azt a fel- és megoldhatatlan helyzetet, hogy ha az ártatlanság bűn, akkor azért büntetés jár, és a büntetés épp az ártatlanság (érzése):

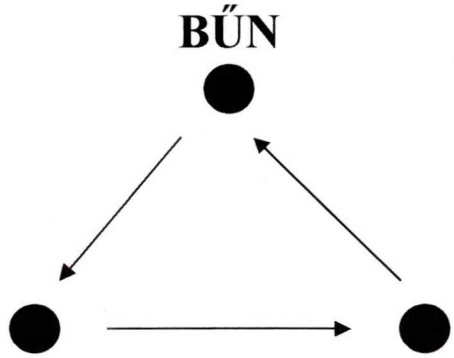

Ártatlan azonban csak az Isten lehet, tehát az ártatlanság, az ártatlanság érzése az ember részéről olyan bűn, amelytől semmiképpen nem szabadulhat, amely meghatározza egész gondolkodói alkatát. Később a *[Karóval jöttél...]* soraiban jellemzi kilátástalan helyzetét: „be vagy zárva a Hét Toronyba / és már sohasem menekülsz." S mivel az ártatlanság egyben szorongás is, a szorongás pedig a magány alapérzésével rokon, még fájdalmasabb a kép. A magány, az elszigeteltség jobban szorongatja a művészt, mint bárki mást, és a 20. században ez a probléma fokozottan jelenik meg. [104]

[104] Kierkegaard[2] 51.: „Ez az ártatlanság nagy titka, az, hogy egyben szorongás is." S „... az individuum a bűntől való szorongásában teremti meg a bűnt" (88.). Idevág Ancsel Éva gondolata: „A magány léthelyzetét a polgári társadalom szüli, s nem csupán a művészek számára. [...] ...századunkban minden alkotó szembekerül az elszigetelődés problémájával és veszedelmével." (Ancsel 1983. 270.)

Ha az ártatlanságot a magánnyal, a különállás vétségével helyettesítjük, akkor a fenti ábra így módosul:

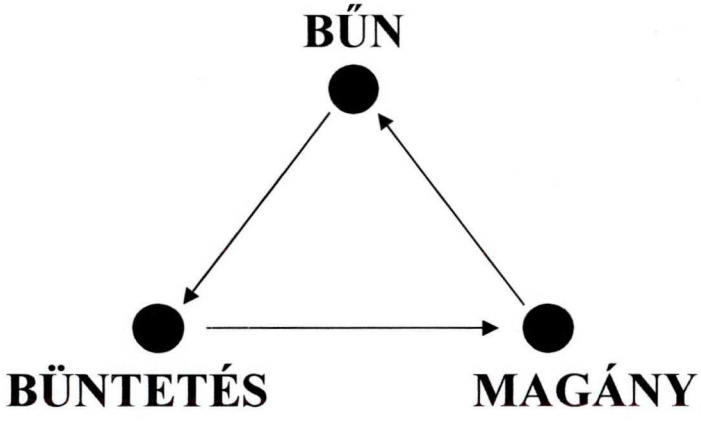

A kételkedés is sajátos érzés századunkban, és az Istenhittel ez is szorosan összefügg. A *(Csak most...)* című versében például így szól: „ha százszor nincsen, akkor is / Istenre bízom a világot." Búcsúzik, mert az egyetlen menekülési út – amely a közösség felé vezet – járhatatlan. Különállása, egyedülléte az a megfellebbezhetetlen ítélet, amelyet reá szabtak. „Négykézláb mászik", és már nem remél: „Álló Istenem / lenézett rám és nem emelt föl engem." – írja. (*[Az Isten itt állt a hátam mögött...]*, 1937)

József Attila bármennyire is szeretett volna, nem tudott hinni. Mint utaltunk rá, újabb öncsalással próbálkozik, a Flóra-szerelemmel. „Flórám az én Amerikám" – írja, s az olvasó ismét csak az apahiányra asszociálhat. (József Attila sejthette, ha nem is tudta, hogy apja nem jutott el Amerikáig. Erről egy 1936-os interjúban is vall: „Két és féléves

voltam, amikor *apám Budapestről kivándorolt Brailába.* Ott is maradt s azóta sohasem is láttam.")[105]

Talán Amerika, azaz Flóra jelentheti a menekülést, ahogyan erre a versekből következtethetünk. Bizakodása eltűnik, átveszi helyét a kétségbeesés, és egyre nagyobb a bűntudat, már csak a szerelem megváltó erejében bízik, de nem sokáig áltatja magát:

Én állat volnék és szégyentelen,
nélkületek, kik játszotok velem –
Köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetséges.

[Le vagyok győzve...]

A beletörődés immár olyan fokú, hogy akár öngyilkosságra is képes lenne, a bűnök valóban halállá álltak össze.

Idézhetjük itt Sarkady Sándor költő egyik versét:

A te bűnödre bűnbocsánat nincsen,
Nem oldozhatlak föl sem én, sem az isten;
Hiába sírod esdeklő imádat –
Ártatlanoknak nem jár bűnbocsánat.

E „válaszkísérlet" is azt mutatja, hogy örök kérdés ez, noha végleges válasz talán nincsen.

[105] Kortársak I. 420. A *Beszélgetés a magyar Panait Istrival* című interjút Molnár Tibor készítette, és a *Brassói Lapok* 1936. július 5-i számában jelent meg.

III. A TÁRGYATLAN BŰNTUDAT VERSBÉLI „TÁRGYA": A KÉS

1. A kés mint jelkép

A kés fontos jelkép a görög–római és zsidó–keresztény alapokon nyugvó európai műveltségben, de más kultúrákban is szimbólumértékű. A jelképtárak általában a kard címszó alatt utalnak a késre, tőrre és a szablyára. A kard (és a kés) jelentése sajátos kettősséget hordoz: az élet és halál, a teremtés és pusztítás ellentétes erőire utal. A harc, hatalom, bátorság, az igazságosság jelképe: Arthur király kardja, az Excalibur varázserővel rendelkezett; Attila hun fejedelemről úgy hitték, az „Isten kardja". A Retorikát karddal ábrázolták, utalva a nyelv, a szó erejére. A kard jelképezheti a kegyetlenséget, a gyilkos vágyakat; maszkulin, aktív erő, az őt befogadó hüvely miatt is fallikus szimbólum.

A kés ugyanakkor nem csak fegyver: a legősibb, az életben maradáshoz nélkülözhetetlen eszköz, a háztartásban többfunkciós használati tárgy. Az őskorban a neolitikumba való átmenet idején tűnt föl. A középkori háztartások legféltettebb eszközei közé tartozott a vasból készült vágókés. A modern kések is két fő részből állnak: pengéből és az ezzel összefüggő szárból vagy nyélből, és a használat célja határozza meg, milyen alakúak és hogyan nevezik őket.

A *Bibliá*ban is több helyen találunk utalást a késre. „Ez pedig az én szövetségem [...]: minden férfi körűlmetéltessék nálatok. És metéljétek körűl a ti férfitestetek bőrének elejét, és az lesz az én közöttem és ti közöttetek való szövetségnek jele." (1 Móz 17, 10–14.) Józsué könyvében ez olvasható: „Ez időben monda az Úr Józsuénak: Csinálj magadnak kőkéseket, és másodszor is metéld körül az Izráel fiait. És csinála Józsué magának kőkéseket, és körülmetélé Izráel fiait a körülmetéletlenség halmán." (Józs 5, 2–3.) Ábrahám legnagyobb próbatételének fontos eszköze a kés: „Vevé azért Ábrahám az égő áldozathoz való fákat és feltevé az ő fiára, Izsákra, ő maga pedig kezébe vevé a tüzet és a kést, és mennek vala ketten együtt." (1 Móz 22, 6.) Sámson történetében is szerepelhet a kés, noha a Biblia szövegében nem nevezik meg az eszközt, amellyel haját lenyírták, szemét kiszúrták. (Bir 16, 19; 16, 21) Salamon életbölcsessége: „És kést tégy a torkodra, ha mértékletlen vagy." (Péld 23, 2.)

Bertalan apostol attribútuma a mészároskés. A nyugati hagyomány szerint Bertalan Szíriában és Kis-Ázsiában hirdette a kereszténységet. Albanopolisz városában halt vértanú halált: keresztre feszítették és elevenen megnyúzták. (Michelangelo a Sixtus-kápolna Utolsó ítélet-freskóján az apostol lenyúzott bőrét saját képmásával látta el, utalva ezzel a művész kínjaira.)

A görög mitológiában Marszüasz került közvetlen kapcsolatba a késsel, a monda szerint ugyanis ő találta meg a fuvolát (sípot), amelyet Athéné eldobott. Vetélkedőre hívta Apollónt, de elbizakodottságáért drágán megfizetett: Apollón elevenen megnyúzta. – Az ókorban szokásos emberáldozatra példa Iphigeneia sorsa: „Mindenki jól hallotta, mint csapott le a kés, / de senki se látta, földbe hol süllyedt a szűz."[106] Agamemnón és Klütaimnésztra leányát Artemisz a feláldozás pillanatában szarvassal cserélte ki. – Késsel ölte meg magát Eurüdiké, Kreón felesége: „Keblébe önkezével vert vasat, mikor / Megtudta, mily szörnyű sors érte gyermekét."[107]

A Zeusz tiszteletére rendezett Diipolia ünnepen[108] mindig megismétlik azt a cselekményt, amely – a szertartás mintája gyanánt – állítólag a következőképpen folyt le az ősidőkben: a bárd és a kés köszörülésére lányok hordtak vizet, mások kiköszörülték a szerszámokat, egy ember átnyújtotta őket, egy másik letaglózta, a harmadik levágta az állatot, s miután mindenki evett belőle, kitömték a bőrét, felállították, sőt

[106] Euripidész 471.
[107] Szophoklész 82.
[108] A Diipolia ünnep alapítási legendája a közösségteremtő gondolatokra is jó példa. A monda szerint amikor még csak növényi áldozatot mutattak be az isteneknek, egy idegen ember, Sópatros haragjában megölt egy szarvasmarhát, mert az megette az áldozathoz előkészített kalácsot, a maradékot meg eltaposta. A szent állat gyilkosa bűntudattal eltelve Krétába menekült, de egész Attikát ettől fogva szárazság pusztította. Apollón jóshelyén, Delphoiban a papnő, Pythra kijelentette, hogy csak akkor szabadulnak a büntetéstől, ha a bűnöst megbüntetik, az állat megölését megismétlik, s ezúttal mindenki eszik a húsából. A Kréta szigetén megtalált Sópatros hajlandó volt megismételni cselekedetét, avval a feltétellel, ha athéni polgárjogot adnak neki, s az ilyen módon immár vele egy közösséghez tartozók mind elvállalják a részességet abban a tettben, amit elkövetni egy embernek tilos ugyan, de – mint a néprajz által felderített egyéb hasonló totemisztikus jellegű szertartásokban is – bizonyos meghatározott körülmények között az egész törzsnek együttesen egyben vallási kötelesség megcselekednie. (Trencsényi i. m.)

még eke elé is fogták, mintha élne. Akkor elkezdődött a törvényszéki tárgyalás, keresték a bűnöst. A vízhordó leányok azokra hárították a bűnt, akik köszörülték a szerszámokat, ezek arra, aki továbbadta, az arra, aki levágta az ökröt, Sópatros pedig a késre, s így a késen végre is hajtották a büntetést, azaz behajították a tengerbe.[109]

A japán hagyományok szerint a kést ősi, kézműves-eljárások betartásával kell elkészíteni. Nyelét *hinoki*-fából, japán ciprusból faragják, mindenki a saját tenyere formájához igazíttatja. Nem használnak rozsdamentes ötvözeteket, hanem a vasat és az acélt rétegezve kovácsolják, van egy vékony belső acél pengéje, amit lágyvas-köpeny burkol.

Megjelenik a kés az ősi sámándobon is, amely egészében a kozmoszt ábrázolja. Az egy oldalú dob belsejében fából, vasból készült, esetleg ember alakú fogantyú van, rajta szalagok, csörgő fémtárgyak, csengettyűk, szellemeket, állatokat ábrázoló vas képmások, s gyakran fegyverek: nyílvessző, íj, kés.

A magyar mondai hagyományban a kardhoz kapcsolódó jelkép a kés is: az a kés, amelyet a magyar népmesékben az elváló testvérek élőfába ütnek – ha egyikük visszatérve azt kihúzván vért lát, akkor a másiknak baja esett.

[109] Trencsényi i. m. (A mítoszok eredete, fejlődése és jelentősége című fejezetben.)

A pszichoanalízis tanítása szerint a szúró- és vágófegyverekhez az agresszió, a gyilkos/öngyilkos indulat és – ellenkező előjellel – az önvédelem képe/képzete is társítható. Freud az álmokban megjelenő minden hosszúkás tárgyat (bot, fatörzs, esernyő), minden hosszúkás és éles fegyvert (kés, tőr, lándzsa, kard) a férfi nemi szerv szimbólumának tart.[110]

A kés a bűn eszköze, a tárgyatlan bűntudat „tárgya". Veszélyes, akár a szó: nyolc napon túl gyógyuló (vágott vagy szúrt) sebet, esetleg halált okozhat. De gyógyít is: az orvosi *kés* alá kerülő beteg reménykedhet a gyógyulásban. A kés által kiserkenő vér a szövetségkötés, a testvériség szentségének vérszerződéssel való rituális megpecsételése. A kés az igazság eszköze is. Kétélű fegyver, a(z ön)gyilkos indulaton kívül alkalmas az igazságszolgáltatásra, hiszen László király törvényei között szerepelt például, hogy a tolvaj keze vágassék le. A teremtést, az alkotást jelképezheti a szobrászok és fafaragók kése.

A szépirodalomban is gyakran találkozunk késsel és más vágó- és szúrófegyverrel. Témánk szempontjából érdemes idézni Dosztojevszkijt és Kafkát, elsőként a *valódi* bűnt elkövető Raszkolnyikov tettét. Tervének megfelelően az öreg uzsorásasszonyt, Aljona Ivanovnát ölte meg: „...teljes erővel rávágott még egyszer, és harmadszor is, mindig a

[110] Freud 1985. 250.

balta *fokával*, mindig a feje búbjára."[111] Majd a nem várt második gyilkosság, melynek áldozata az uzsorásasszony húga, a véletlenül hazatérő Lizaveta Ivanovna: „A balta *éllel* sújtott rá, egyenesen a fejére, kettéhasítva a homlok egész felső részét, majdnem a feje búbjáig."[112] (Kiemelések tőlem – G. Á.)

Kafka regényében hosszú, vékony, kétélű mészároskéssel végeznek a bűnét hiába kereső Josef K.-val: „K. most pontosan tudta, hogy az ő kötelessége lenne megragadni és magába döfni a fölötte lebegő kést. De nem tette meg, hanem még szabadon hagyott nyakát forgatta, és körülnézett. (...) ...a torkára fonódott az egyik úr keze, a másik pedig mélyen a szívébe döfte s kétszer megforgatta a kést. K. szeme megtört, de még látta, hogy a két úr szorosan az arca előtt összedugja a fejét, s az ő végvonaglását figyeli. – Akár egy kutya! – mondta K., s úgy érezte szégyene talán még túléli őt."[113]

Balta és kés tehát központi szerepet kap a prózában, de a lírában is számos példát találunk e téma megjelenésére,[114] melyek feldolgozása és értelmezése külön tanulmányt érdemelne.

---

[111] Dosztojevszkij 93.
[112] Dosztojevszkij 96.
[113] Kafka 1986. 201.
[114] Kosztolányinál is többször központi elem: például a *Szív* című novellájában trokárral szúrják át a végrendeletében ezt meghagyó asszony szívét; a *Caligulá*ban harminc kard végez a császárral; A *Véres költő* című regényében Seneca is és Nero is csak segítséggel képes végezni önmagával. – A lírából csak néhány példa: Tóth Árpád *Isten oltó-kése,* Nagy László *Kés* című verse, valamint Bertók László *Februári kés* című kötete.

2. „Kis kés, de jó kés"

József Attila (kései) költészetében, prózai – elsősorban pszichoanalitikai – írásaiban a kés többféleképpen értelmezhető, ám mindenképpen meghatározó motívum. A visszaemlékezők tanúsága szerint a költő életében is fontos szerepet játszott a kés. Nővére, Jolán két esetet is felidéz. Az egyik Öcsödön történt. Gombai verése után Etus vigasztalta öccsét, és arra biztatta, szökjenek meg, menjenek a mamához: „Nem tudhatjuk, milyen rejtett fájdalmakat ébresztett fel a kékre-zöldre vert gyerekben nővérének vigasztaló szava, de olyan feneketlen kétségbeesés és düh borította el, hogy tennie kellett valamit. Valahol meglátott egy kést, ezt kapta fel, és ezzel rontott a kislányra. Az rémült kiáltozással menekült előle. Alig tudták megfogni Attilát, és elvenni tőle a kést. Újból megverték, de semmiféle fenyítéssel nem tudtak belőle egy szót sem kicsikarni, amivel megmagyarázta volna, miért fogta el a gyilkos indulat."[115] József Jolán ebben az esetben sem tekinthető hiteles forrásnak, hiszen nem volt szemtanú, csak hallomásból és „talán némi írói színezőkedvvel"[116] írta meg az öcsödi évek történetét. Nem véletlen, hogy húga másként, jóval egyszerűbben mondta el az esetet:

[115] József Jolán 1940. 72.
[116] Szabolcsi 1963. 69.

„Egy más alkalommal nem voltak otthon Gombaiék. Attila valamiért nekem jött a késsel. Akkor lépett be az ajtón Gombainé, Attila kezére vert. Attila így felelt: miért tartotta ott azt a kést?"[117]

Egymásnak ellentmondó emlékek; nem tudjuk, kinek van igaza, a legendaképződés folyamata viszont tisztán fölismerhető!

A másik eset akkor történt, miután a mama hazavitte a két kisebb gyereket Öcsödről. Jolán mosdáshoz invitálta Attilát, aki megmakacsolta magát, és leírhatatlan káromkodás szaladt ki a száján.

„Meghökkenve meredtünk a gyerekre. A következő pillanatban nyakon teremtettem. Még el sem csattant a nyakleves, anyám felsikoltott, én pedig már iramodtam is kifele az udvarra. Attila leszegett fejjel utánam: kezében marokra fogott pengéjével előreszegezett bugylibicska."[118]

József Jolán talán valóban „a gyerekkori sérelmek pszichoanalitikus túlélezése irányában színezi át az eseményeket",[119] de az sem lehetetlen, hogy valóban úgy történt, ahogyan könyvében leírta. (Még egy utalást találunk Jolánnál a késre, de *A város peremén* című regény annyi szándékos hazugságot és csúsztatást tartalmaz, hogy kételkednünk mindenképpen kötelező:

[117] Szabolcsi 1963. 70.
[118] József Jolán 1940. 91.
[119] Szabolcsi 1963. 73.

„Nálunk a kés: kicsök! [...] Hogy miért kicsök? Mert Attila félt a késtől. A házmesterné egyszer megfenyegette egy hatalmas késsel: »Ha még egyszer ledobsz valamit az emeletről, ezzel vágom le a kezedet, látod?« Meglóbálta a kést, mint a gyermeknevelés élesre fent pallosát [...]. A kicsök szelíd jószág volt. Nagy karéj kenyereket szelt, krumplit hámozott, néha kettévágott egy-egy almát.")[120]

A pszichológiai szempontú értelmezések megegyeznek abban, hogy gyerekkori traumáknak tulajdonítják az ön- és közveszélyes agresszív megnyilvánulásokat. Azok az értelmezők, akik a pszichoanalízis fogalomtárát és módszerét alkalmazva közelítenek József Attila életművéhez – például Éva Brabant és Szőke György –, állandó identitásválságról, ödipális anyáról, önpusztító erőszakról, orális és szeparációs traumákról beszélnek.

Vágó Márta több helyütt említi a kést: „Falt és magyarázott, a kést marokra fogta, és valahogy döfködött vele a levegőbe, amikor éppen nem használta."[121] „A kést marokra fogva rázta, úgy magyarázott."[122] Vágó Márta, Németh Andor és Faludy György is feleleveníti azt a sokak által idézett, ám máig sem teljesen egyértelmű jelenetet, amikor József Attila analitikusára és annak vőlegényére, Ujváry Lászlóra támadt:

[120] József Jolán 1955. 12.
[121] Vágó 205.
[122] Vágó 271.

„Megleste őket, amint együtt elmentek, és taxiba szálltak. Ő is taxit vett, és utánuk eredt. Mikor kiszálltak, kivette az erre a célra előzőleg megvásárolt bokszert (a Baumgarten-díj utolsó morzsái erre a kalandra mentek el), és közeledett feléjük. A férfi néhány közönyös kedves szót szólt hozzá. Erre zavarba jött, feladta tervét."[123]

Németh Andor bizonytalanabb:

„Ma sem tudom pontosan, mi történt. Attila állítólag mégis csak megleste E.-t U.-val, kabátja alatt konyhakést szorongatva, melyet mikor rájuk akarta vetni magát, kicsavartak a kezéből."[124]

Egy másik írásában a bokszer is előkerül: „Élesre fent konyhakést rejtegetve kabátja alatt, napokon keresztül leskelődött Editre, hogy leszúrja. Aztán ökölvasat szorongatva állított be egy nap Edithez."[125]

Ugyancsak erről az esetről ír – kevésbé valószerűen – Faludy György: „[...] Attila késsel támadt a Gyömrői szerelmesére. [...] ...egy konyhakéssel nekirontott az illetőnek, aki a kezével kapta el a kést úgy, hogy az jó mélyen belement..."[126] Bak Róbert patográfiájában két Gyömrői ellen elkövetett támadásról ír: „[...] két ízben megtámadta az asszonyt, veszedelmes szerszámokkal, fenyegető, sötét dühvel".[127]

---

[123] Vágó 214.
[124] Németh 1989. 118.
[125] Németh 1989. 289.
[126] Faludy 234.
[127] Bak 108.

Később Gyömrői Edit – Vezér Erzsébet kérdésére válaszolva – cáfolta, illetve pontosította az egymásnak ellentmondó leírásokat:

„Németh Andor összekevert két esetet. Abban, amit ő leírt, nem volt se bokszer, se konyhakés. Attila eljött hozzánk, verekedni kezdett. Én azon igyekeztem, hogy kivigyem őket a rendelőből, mielőtt a következő beteg jön. [...] Volt ennél egy sokkal nehezebb szituáció is ugyanebben az időben. [...] Ez a Naphegyen volt. Én kimentem, és a kertajtó előtt ott állt Attila kis késsel a kezében, két kezével átfogva úgy odaszögezett a kerítéshez. És beszélt, mint egy vízesés. Mint egy refrént, úgy hajtogatta: kis kés, de jó kés. És én tudtam, hogy ha egy rossz mozdulatot csinálok, akkor ezt a kést megkapom. [...] ...egészen nyugodtan mondtam: »Attila, mi értelme van ennek? Se maga, se én nem kételkedem abban, hogy maga azt csinálhatja, amit akar.« Erre elejtette a kést, és azt mondta: »De nem mer velem sétálni jönni.« Éjszaka volt, és a Naphegy akkor alig volt kivilágítva. Azt mondtam: »Miért ne?« És két óra hosszat jártunk a Naphegyen, beépítetlen telkek között, és Attila beszélt és beszélt."[128]

Az analitikus szavai meggyőzőnek, hihetőnek tűnnek. Németh Andor túlságosan kiszínezte a kalandot, talán éppen az volt a célja, hogy József Attila agresszív indulatait följegyezve a betegség előzményeire és okaira találjon viszonylag megnyugtató magyarázatot.

[128] Vezér 623.

3. „És éles sziklán gyilkos késeket fen"

A kés motívuma leggyakrabban a kései, főleg az 1930 után keletkezett versekben fordul elő. József Attila költészetében az 1923-ban keletkezett *A Kozmosz éneke* című műben találkozunk először a késsel. A fiatal költő mesterének, atyai jó barátjának, Juhász Gyulának nyújtotta át az öt hónap alatt írt szonettkoszorút, amelyben mestereinek nyomdokain haladva a nyugatos hagyományokat folytatja. A technikai bravúrnak minősített[129] műalkotást keretbe foglaló „Külön világot alkotok magam" vezérmotívum Babits Mihály Bolyai-szonettje hatására alakult szavakká,[130] az „idegen, messzi bolygó minden ember" meghatározás pedig a *Nyugat* másik jeles költőjére, Tóth Árpádra emlékeztet.

A szonettkoszorúban már felfedezhetők a jellegzetesen József Attila-i motívumok: tenger, rend, űr, gyermek, isten, köd, rab. Ady hatása egyértelmű – nagy kezdőbetűvel írja a szimbólumértékű fogalmakat (például Gond, Robot, Asszony) –, és a poétikai eszközök használatában szintén a Nyugat hagyományaihoz hű. Mesterére és példaképére, a Juhász Gyulára jellemző kifejezéskészlet található meg ebben az időben írt verseiben, így *A Kozmosz énekében* is: vad, barna,

[129] Szabolcsi 1963. 472.
[130] Szabolcsi Miklós idézi Kardos László észrevételét – Szabolcsi 1963. 474.

bús, nehéz, fáradt, borong. A szavakkal ördöngösen bánó és a nyelvi játékokat szenvedélyesen szerető fiatal költő sajátos szóképeket, szóösszetételeket alkot – világbogárkák, búbánat-pehely –, amelyek állandó kellékei a későbbi, utánozhatatlan és utolérhetetlen érett verseknek is.

Jellemző a költő gondolkodására, hogy az abszolút jó és rossz együtt, szinte egymásba olvadva jelenik meg: „Tömeggyilkos meg Krisztus testvérülnek". A jóról és rosszról való gondolkodás – amely haláláig kínozta a költőt – tetten érhető az ugyancsak 1923-ban keletkezett prófétikus hangvételű *Tanítások*ban, és az ehhez kapcsolódó, Galamb Ödönnek címzett levélben is,[131] valamint az ún. Jóság-versekben, melyekre a *„Szigorú hó, takard el bűneinket"* című fejezetben röviden utaltunk.

Ebben az időszakban József Attila költészetének alaphangja a lázadás, az elégedetlenség; talán nem túlzás világundorról beszélni. Az 1922-es *Keserű nekifohászkodás* hetyke, magabiztos hangja – „Gyere Uristen, nézd meg, itt vagyok" – visszaköszön a szonettkoszorú 13. darabjában – „ám hogy választott vagyok, / komor bolygóm a legszebben lobog" – és a *Mesterszonett*ben is – „Kerengő bolygó friss humussza lelkem". A költő nem volt elégedett munkájával; ezt

[131] JAVL 42–44.: „...ha egy rablógyilkosnak azt mondom – nagy melegséggel, ami az interpretátor dolga – »Te jó vagy«, akkor az föltétlenül olyan szuggesztív hatással van rá, hogy minden *természetellenes* rosszaság és »esetleges« dac vagy kegyetlenség kihull belőle. Mert lehetetlen, hogy ez, amit a legkevésbé sem várt, meg ne döbbentse befelé."

bizonyítja, hogy később csak a 2. és az 5. darab került be a *Nem én kiáltok* című kötetbe, előbbi *A szerelmes szonettje*, utóbbi *A gondolkodó szonettje* címen.

A fiatal költő kozmikus szemléletéhez a szerelemre éhes kamasz helyenként érzéki látásmódja társul. A 2. szonettben „a fényes, büszke fák", a „szépség fái" lányokra emlékeztető módon „súgnak át a berken". Az éhséggel társítva megjelenik a többféleképpen értelmezhető kés képe:

Alattuk Ámor űl, ki mindig éhes,
Sötét szeme s paraszti szája véres.
És éles sziklán gyilkos késeket fen.

Az önálló versben, *A szerelmes szonettjé*ben módosul a harmadik szakasz első sora: „Alattuk szívem ül, a mindig éhes." Ámor említése egyértelműen a heves szerelemvágyra utal, a *Nem én kiáltok* című kötetben olvasható szövegváltozatban azonban a magányos fiatalember hatalmas szeretetvágyát, a későbbi „szeressetek szilajon" követelést fogalmazza meg. A szeretet- és szereleméhség a „gyilkos kések" fenyegető erejében összpontosul. Az „éles szikla" – amely Sziszüphosz révén a folytonos, örök reménytelenségre ítélt küzdelmet, a Prométheusz-mítosz ismeretében a büntetést jelentheti – ezúttal a köszörűkő szerepét tölti be. Kő és kés – mint fegyver – együtt még veszélyesebb – a hiányérzetből fakadó (gyilkos) indulat miatt.

A kötött versformába, szonettbe zárt érzés- és hangulatvilág lágyan lebegő, „kerengő", ám feszültségekkel teli, a diszharmóniát a negatív töltetű szókapcsolatok érzékeltetik: „vad, barna fájdalom"; „hegyes vasát"; „szája véres"; „éles sziklán gyilkos késeket fen". A beteljesülés vágya azonban rejtve marad:

Egy tiszta érzés arra bandukol
S forró vér gőze száll ködökbe, hol
Szépség-fák állnak illatokkal telten.

A *Nem én kiáltok* című kötetben jelent meg az 1923. december 5-én keletkezett *Férfiszóval,* amely feltehetően ugyancsak a fantáziában élő, de valóságosan izzó szerelmi vágy szüleménye. E feltételezést támasztják alá a vágyat felszító „bronz kebled hasonló a föld rögéhez", a „nagy roppant teste gőzöl és liheg még" sorok és a nyílt kérés-felszólítás: „Ölelj meg". A verskezdő szó – erdő – utal a beavatásra, az ismeretlen veszélyre, egyúttal a lélek, a feminin princípium jelképe is. A költő a kéjhez a „szörnyű gyilkosok" képét asszociálja, s ebből szinte automatikusan társul a gyilkossághoz, öléshez szükséges kés képzete:

A gyilkosok, kik mosolyodnak kését
Riadt szívemben forgatják vadul.

A kegyetlen, szúrós farkasmosoly nem lohasztja le az „izzó létrához" hasonlatos végtelent áthatoló vágyat. Vajon ekkor már ismerte a freudi szimbolikát? (A későbbi, főként Vágó Mártához írt szerelmes verseinek jellemző képeivel, jelzőivel találkozunk itt: például kláris, bronz, szelíd.)

4. „Késnyelek hullottak pengétlenül"

A tökéletes magányosságot, a törött világba vetett társtalan lény fájdalmát, de élni vágyását és tétova reményét vetíti versbe József Attila a *Legutolsó harcos* című ciklusban, különösen annak záró darabjában, *A csoda* című versben. Szürrealista látomás és önvallomás; a *Piros történet* előképe, líraibb változata. A versnyitó önmegszólítás – „Kár volna magamat eladnom / Célért, eszméért, okért, hitért" – a *Tiszta szívvel* című nevezetes költeményben megfogalmazott gondolatra rímel: „Húsz esztendőm hatalom, / húsz esztendőm eladom". A cím sejteti, hogy nem hétköznapi történettel állunk szemben. Mert mi a csoda? Varázslat? Rendkívüli jelenség? Ámulatba ejtő dolog? Mindegyik.

A költő önmagának szóló intelmét, sajátos fogadalmát egy sikító, bőgő „vén acéltehén" szakítja meg, amely voltaképpen nem is acél, hanem drágakő, „pálmaág-farkkal", szarvai hegyén körhintával. Ha nem korábban keletkezett volna a vers, akár a *Piros történet*ben feltett

kérdésre adott válaszként is értelmezhetnénk: „– Nem láttad a tehenet? Kétfelé állt a szarva és gomb volt a végén. Aztán amikor fejtem, szelíden hallgatózott. [...] Este letérdelt lassan, aztán elaludt. Borja is volt, de azt elvitték, túl a folyón. Ballagott az úton, a farkát meg mozgatta, jobbra, balra. [...] Látod, jövök az útról és keresem a tehenet. Meg kell keresnem, mert nőnek a gyerekek és kell, hogy ringatózzanak a hegyesorrú hajókon." [132]

A versbeli tehén Szabolcsi Gábor értelmezésében (félreértelmezésében) „a technika-csodavárás és a kisvárosi idilli alkonyi hangulat egysége,"[133] Szabolcsi Miklós szerint pedig a valóságot, a jelent, az élet teljességét, a vidámságot is jelenti.[134] Véleményem szerint a József Attila-versekben oly gyakori tehén-motívum az anyahiánnyal, a feltétlen anyai szeretet iránti vágyakozással magyarázható; a tehén ugyanis a nőiség, az anyai ösztön és a termékenység jelképe. Ezt látszik erősíteni a *Komoly lett már* című, 1924 januárjában keletkezett versének záró szakasza, amelyben az anyát idéző fogalmak közül a falu szerepel, s amely mintha szürrealista látomás lenne:

Érzem, hajnali falucska lettem,
Szelidség nyugodt tehenei
Ballagnak belőlem az Ur kegyelmének
Friss és térdigfüves legelője felé.

---

[132] JAÖM IV. 7–8.
[133] Szabolcsi G. 11.
[134] Szabolcsi 1963. 356–357.

A csoda-beli, szarván gyerekekkel teli körhintát forgató acéltehén síró szemeiből „késnyelek hullottak pengétlenül". Lehet-e ennél plasztikusabban ábrázolni a világból való kivetettség, a kínzó magány érzését, a gyökértelenség, a felnőtt létre való alkalmatlanság fájdalmát? A kés él nélkül értelmetlen és értéktelen. (A nyél ugyan – a szavak szintjén – tartalmazza a lényeget [*él*], éppen ezért használja talán a költő a többletjelentéssel bíró pengét.) Az értékvesztést fokozza az „elszaladt alólunk minden" kijelentés és a jellegzetes, a kései versekben még inkább hangsúlyos semmi megjelenése.

A költő és a tehén szinte eggyé válik:

S ugy láttam, hogy bennem él tovább
A tehén.
S tele gyerekekkel
Kőrhinták forogtak vidáman
Szarvai hegyén.

Vélhetően az anya és a gyermek motívuma kapcsolódik össze, sajátságos módon, kissé elvontabb képalkotással, de a későbbi versek előképeként olvasztja magába a versbéli költő a mama alakját. A vers záró képe az akadályok és a valószerűtlen lételemek ellenére is a prófétai magatartást vállaló hitvallás:

Hogy embertszülő tüzet énekeljek
Örökké, ujra
Jeges, havas
Ismeretlen hegyek tetején.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Zarathustra képe rémlik föl, ám mindenekelőtt a Jóság-versek kinyilatkoztató hangon tanító prófétája, aki mérhetetlen emberszeretettel és hatalmas jóság-tudás birtokában vallja: „Ó jaj azoknak, akik / nem másszák meg a magasságokat / s úgy kerülik szavamat, mint a szakadékot".

5. „csuklómban megállt a kés"

Az *Ülni, állni, ölni, halni* című, 1926 nyarán keletkezett leltárvers a hagyomány továbbélésére példa. Szigeti Lajos Sándor kitűnő tanulmányában[135] bemutatja, hogy a huszadik századi magyar irodalomban az infinitivus „egy, a költői magatartásformát is meghatározó szemléletet hordozó és sugárzó poétikai eszközzé válik".[136] Kölcsey, Vajda, Ady, Juhász Gyula, Kosztolányi után József Attila is e hagyomány folytatója. Életművét idézi a verscím; a versben sorjázó, kissé kusza képek a fiatal költő körüli, a világban tapasztalható zűrzavart érzékeltetik. A főnévi igenevek és az ellentétek sajátos feszültséget és ritmust adnak a versnek, az érzelmek és indulatok váltakozása olyan erős, hogy akár szabad asszociációknak is felfoghatjuk e hullámzó képáradatot. A *Szabad ötletek jegyzéke* előképének tekinthetjük a verset,

[135] Szigeti 1995. 72–101.
[136] Szigeti 1995. 72.

hiszen a költő célja itt is a nyomasztó tudattartalomtól való megszabadulás lehetett.

Az őszinteség minden sorban felfedezhető, de a költői játék, a megdöbbentés és meghökkentés vágya is megbújik a mondatok mögött. A szépre, jóra, a harmonikus életre áhítozó ember leplezi álmait, és agresszív indulattal védekezik a támadás ellen. Az ellentétes érzések között ott találjuk a békülés és a gyilkolás vágyát:

elleneimmel békülni,
hosszú késsel mind megölni,
vizsgálni a vér hogy csordul
nézni, hogy egy kislány fordul –

(A vers egyik szövegváltozatában „hideg késsel" szerepelt.) A kés itt sem bír egyértelmű jelentéssel: a gyilkos fegyver alkalmas a szüzesség elvételére – a csorduló vérről a lány felnőtté válására asszociál: „nézni, hogy egy kislány fordul", azaz megváltozik, mássá lesz. József Attila teljes életművének ismeretében a korábbi, 1925-ös *Tiszta szívvel* „ha kell, embert is ölök" gondolata és a későbbi, 1928-ban írt *Medáliák* 9. szakaszának záró sora – „ölni szeretnék, mint mindannyian" – társítható ehhez a képhez. Németh Andor visszaemlékezése torzít, kevésbé hihető, hiszen egy-egy jól megfogalmazott költői sorból nem vonhatunk le érvényes megállapítást, következtetést írójának jelleméről, tetteiről:

„Hogy József Attila abban az időben – talán később is – tiszta szívvel tudott volna embert ölni, az kétségtelen. Ebben éppen olyan biztos vagyok, mint ahogy esküdni mernék rá, hogy képtelen lett volna betörni, vagy akár csak egy fillérrel megkárosítani valakit. Mindenesetre lemérte, mire volna képes, amit a legtöbben elmulasztanak."[137] (Lapalji megjegyzése: „Vö.: Ölni szeretnék, mint mindannyian.")

Tartalmi szempontból az infinitivus-leltárvers ekkori legközelebbi rokona *Az oroszlán idézése.*[138] Számadásvers – akárcsak az 1931-es *Végül,* az 1933-ban írt *Számvetés* és az öt évvel későbbi *Kész a leltár* –, az életrajzi elemek monológszerű felsorolása. A zaklatott képkezelési és képalkotási technika a szürrealista versekkel, írásokkal teszi rokonná a költeményt; szinte önműködő írás, szabad asszociációk sora. Az *Ülni, állni, ölni, halni* kifejezéskészlete tér vissza: öregasszony – néni; legyet – légy; tükröm – tükröm; köpni – köptem; késsel – kés. Mindkét versben felsejlik az evés motívuma, amely a bekebelezés révén szintén kaphat szexuális értelmezést, de sokkal inkább az anya hiányát asszociálja: „jóízű bablevest enni", „rossz kenyerem földhöz vágni" – „Erre ittam jó borocskát, / rágtam főtt malaclapockát".

A második részben, az *„Im anyját falta föl magzatja"* című fejezetben már említett, a *Kései siratóban* bűnként megélt fantázia

[137] Németh 1989. 27.
[138] Szabolcsi 1977. 502.

(„Ettelek volna meg!... Ta vacsorádat / hoztad el – kértem én?") jelenik meg az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* című töredékes versében is. Idézzük fel ismét a Vádló szavait, amelyben ismét bizonyságot lelünk arra, hogy a költő teljes életművében összefonódó téma- és motívumháló létezik:

Im anyját falta föl magzatja
vonítva s mohón e cseléd.
Két kézzel tépte emlejét,
ahogy most önmagát szaggatja.

A Bíró kérdése – „Igaz-e hát, hogy őbelőle / táplálkoztál, te hajdani / élősdi kisded" – erősíti azt a bűntudatot, amelyet a *Szabad ötletek jegyzéké*ben is megfogalmaz: „a mamát is megettem volna / itt van faljátok föl". Az evés tehát József Attila kései írásaiban a mamával összefüggő bűntudathoz társul.

*Az oroszlán idézésé*re is meghökkentő, hetyke hang jellemző; a múltbeli élethelyzeteket szándékosan kissé mitizálva, ám sajátos elevenszerűséggel idézi föl: „Csuklómban megállt a kés"; „Tiszteltek, ha vért köhögtem"; „isteneim mind eladtam". Összetettebb értelmezési stratégia szükséges: az oroszlán „játékos, bonyolult, többértelmű metafora",[139] a szabadság, az erő, a bátorság, harciasság jelképe, és egyben általános uralkodói szimbólum is. A vers második szakasza az eljövendő oroszlánnal szemben támasztott elvárásokat tartalmazza, itt a

[139] Szabolcsi 1977. 503.

nősténnyoroszlán az anyaságot és a szerelmi szenvedélyt szimbolizálja, az oroszlán a vágyott nőre, a sírig hű szeretőre vonatkozhat.

A „csuklómban megállt a kés" (szövegváltozata: „mellemben megállt a kés") jelentheti azt, hogy ölni akart, de nem tette, és feleleveníthet egy ellene elkövetett sikertelen támadást. (Vélhetnénk öngyilkossági kísérletet is a háttérben, de a kés kevésbé kedvelt eszköze az önmagukra kezet emelő embereknek. A kés inkább vita, veszekedés hevében kerül elő.) Valószínű, hogy a csukló és a kés szokatlan összekapcsolási lehetősége vonzotta a furcsa és figyelemfelkeltő képeket kedvelő költőt.

6. „Lehet, hogy kés vagy ónos víz alatt"

A *Medáliák* József Attila legvitatottabb és legnehezebben értelmezhető versei közé tartozik. 1927 tavaszától 1928 végéig, sőt talán tovább írta,[140] de tizenkét (pontosabban tizenegy és fél) darabot 1928 végén egységbe szerkesztett. A kortársak értetlenül álltak szemben a költő szürrealisztikus miniatűrjeivel. Török Gábor említi, hogy Jankovich Ferenc gúnyosan „franciasalátának" nevezte a sorozatot, Németh László a *Nyugat*ban megjelent kritikájában „egészen rossz,

[140] Szabolcsi 1992. 250.

éretlen" műnek minősítette.[141] Bántóan gúnyos a szegedi *Széphalom*ban megjelent írás szerzője, Galli Mátyás (az álnév Zolnai Bélát rejti): „József Attila [...] ismét elkövetett egy elmekórházba való verset [...]. A versike címe: *Medália.* Medáliát érdemel érte a szerkesztő, aki lapjában ilyen töltelékekkel kedveskedik az olvasóinak."[142]

Az avantgárd eszközökkel dolgozó költő valóságos rejtvényeket sűrít kétszer négy sorba. Török Gábor a magyar népköltészetben élő találós versikék egyik típusához hasonlítja a *Medáliák*at.[143] Nem könnyű megfejteni őket, de nem lehetetlen. A *Medáliák* nem az a verstípus, amelyet nem magyarázza önmagát, amelyet magyarázni sem lehet, ezért „meg kell érezni".[144] Szükséges az érzés, a beleérzés, de ha a versek szövegén felülemelkedünk, akkor többféle magyarázatot is találhatunk. (Mint ahogy találtak is az értelmezők.)

A késmotívum szempontjából fontos a *Medáliák* negyedik darabja, amely önmegszólító vers, a huszonhárom éves fiatalember számvetést készít, mérlegre teszi önmagát:

> Lehet, hogy hab vagy, cukrozott tejen,
> lehet, hogy zörej, meredt éjjelen,
> lehet, hogy kés vagy ónos víz alatt,
> lehet, hogy gomb vagy, amely leszakad –

[141] Török 1972. 115–116.
[142] Kortársak I. 143–144.
[143] Török 1962. 129.
[144] Balogh 46.

A „csikorgó kín képei" kisebbrendűségi érzésről, feleslegességről árulkodnak,[145] a „lehet, hogy" ismétlődése azonban bizonytalanságot sugall. Nem biztos, de lehet; tehát az értéktelenség réme továbbra is fenyeget. A önmarcangoló számadás meglehetősen félelmes: a nyitókép („Lehet, hogy hab vagy, cukrozott tejen") és a kés között éles ellentét feszül, hátborzongató a zörej „meredt éjjelen", a leszakadó gomb pedig a pusztulást jelképezi. Szemléletes jellemzést ad Németh Andor: „*Medáliáiból* már elillant a pajzánság szentiványéji hangulata. Komorak voltak, majdnem fenyegetőek."[146]

A „lehet, hogy kés vagy ónos víz alatt" sor többféleképpen értelmezhető. Nem véletlen, hogy életösszegző, létösszegző versben találkozunk a késsel. A vágóeszköz az élethez, a szúrófegyver az erőszakos halálhoz kötődik. Ebben a kontextusban a víz jelképezhetné az életet, de az ónos jelző épp az ellenkezőjére, a halálra utal. A kés mint a mindennapok nélkülözhetetlen használati tárgya, alapvető eszköze a jeges, már-már teljesen befagyott víz mélyén lapul. Elvesztették, elejtették, eldobták – mindenesetre hozzáférhetetlen.[147] Ebben az összefüggésben a bizonytalan és pesszimista lírai én szimbóluma a kés.

[145] Szabolcsi 1992. 261.
[146] Németh 1989. 66.
[147] Hasonlóan vélekedik Török Gábor is. (Török 1962. 158.)

Szabolcsi Miklós úgy véli, „racionálisan alig érthető, kényszerképzetszerűen kínos, súrlódó, ölést sugalló kép".[148] Valóban borzongató, de a József Attila-i „kések" ismeretében talán racionálisan is érthető és értelmezhető, és a sorok mögé a lehető legmélyebben célszerű betekinteni. Ha túl bizarr ötlet jut is eszünkbe, érdemes végiggondolni, hiszen éppen a szürrealista, látomásszerű *Medáliák* ciklus igényli a legmerészebb értelmezői fantáziát.

A *Medáliák* egyes darabjaiban föltűnnek, kibontakoznak a kései nagy versek jellegzetes képei, motívumai. A József Attila-versek faunája és flórája rendkívül gazdag: házi- és vadállatok, négy- és kétlábúak, emlősök, madarak, hüllők, rovarok; csodálatos virágok, gyümölcsök és életadó gabona. Különösen fontos képek az életműben: disznó (malac), bogár, elefánt, tó, virág, kő, csillag, bogár, köd, nap, hold. Jellemző szín a zöld, a sárga; kedvelt jelző a meredt, a hűvös. A cselédlány alakja talán a mamát idézi, talán a nőügyeket;[149] a szennyes lé, mely „lapulva árad el", a meglapuló, majd oszolva előrenyomuló szappanosvízben tér majd vissza.

A kései versekben kerül elő a késsel világra jövés képzete (*Azt mondják*). Amennyiben a kés a születéshez kapcsolódik és a *Medáliák*ból idézett sorban a költővel azonosítható, akkor az ónos víz tekinthető a

[148] Szabolcsi 1992. 262.
[149] Szabolcsi 1992. 262. és Török 1962. 159.

születés előtt elfolyó magzatvíznek: a biztonságos anyaméhbeli állapot, a harmónia megszűnik, a víz kihűl.

Összefügg tehát az első medáliával, amely egyes értelmezők véleménye szerint a születés előtti létet, a születés mozzanatát fogalmazza meg.[150] És összefügg a *[Zöld napsütés hintált...]* kezdetű kései verssel, amelyben a költő a születés pillanatát megelőző, anyaméhbeli állapotról is tudósít.[151] A „hűvös és bölcs" víz, az „ónos víz" és a „locska őselem" hasonlósága szembetűnő, ezért feltételezhetjük, hogy a költő a negyedik medáliában egyetlen sorba sűrítette a születés kínját mint meghatározó létélményt.

Ide kapcsolódik *Vallomás* című két töredéke, melynek első darabja mintegy magyarázat a fentiekre:

„1. Körülnézek, – benne vagyok a világban, mint egy mérhetetlen szeretetben. Mellem dagad, úgy érzem, semmi dolgom. Torkomból a görcs alászáll, s ha ez az állapot tarthatna, bizonyára fölöszlana egész testemben. Epikusan, képben objektiválva ezt az érzést: gyermek vagyok az anyatestben."[152]

---

[150] Majoros 149. és Szigeti 1988. 82.

[151] Szigeti 1988. 81.

[152] JAÖM IV. 22. – A második töredék kérdéssel indul, ám a válaszadás kísérlete itt sem megnyugtató: „2. Gyermek vagyok az anyatestben? A kérdés maga visszahozza a hisztérikus görcsöt a torkomba. Szó sincs róla, hogy magzat volnék! Magzat, melyet a világ visel? A világ nem végzi el helyettem az anyagcserét! Idegen tárgyak kellenek, hogy élhessek, meg kell telnem és ki kell ürülnöm, hogy ismét megtelhessek a kiürülés végett. Amilyen magától értetődő élet és boldogság volna az 1. szerint, olyan értelmetlenség és boldogtalanság az élet így." (JAÖM IV. 22–23.)

A teljes életmű ismeretében értelmezhetjük e sorokat úgy, hogy a költő mindvégig így kívánt élni a világban, ám ez lehetetlen: el kell fogadni a felnőtt lét valóságosságát. Feltételezésem szerint a költő később, a pszichoanalitikus kezelés hatására jutott el ezekhez a gondolatokhoz.

A *Medáliák* negyedik darabja a versszerkesztési technikát vizsgálva is egyenes ági rokona a kés szempontjából is jelentős, fentebb említett *Ülni, állni, ölni, halni* és a *Az oroszlán idézése* című versnek. Az anzix-szerkezet kapcsolja össze őket, amely „önálló és zárt, független, egymásból nem következő, ok-okozati kapcsolat, időbeli egymásután, azonosság vagy ellentét szerint nem összefüggő miniatűr képek egyberótt egésze".[153] Mindhárom versre jellemzőek a frappáns, szembetűnő, sokszor szándékosan meghökkentő és kihívó képek, a szellemes, szürrealisztikus ábrázolás.

Minden feltétel adott, hogy a képeslapot küldő költő a címzett, az olvasó figyelmét magára vonja. De alkalmat ad az önmagával való szembenézésre is; ezzel biztosítva a mozaikokból építkező vers egységét. Tverdota György úgy véli, az „egységet biztosító elv gyakorta életösszegzés (*Az oroszlán idézése, Végül*), létösszegzés (*Medáliák 4., A hetedik*) vagy más általános tanulság megfogalmazása (*Ülni, állni, ölni, halni*).

[153] Tverdota 1987. 270–282.

Számunkra elsősorban az az érdekes, hogy a létösszegző versekben is szerepel a kés. A kései versekben már nem ilyen szembetűnő ez a jelenség, de egyik utolsó művében félelmetesen hangsúlyossá válik a kés *hiánya:* „se késed nincs, se kenyered" – írja a *[Karóval jöttél...]* című versében.

7. „Késsel szúrtam"

A *Nagyon fáj* című kötet versei az említett átalakulásnak a bizonyítékai, ezekben a bűn- és a késmotívum hangsúlyozottan jelenik meg. Minthogy a kés a bűn eszköze, a bűntudat éppúgy társítható hozzá, mint a szorongás és a félelem. A kötet kezdő verse *A bűn,* záró darabja a *Kiáltozás,* mindkét versben központi, elsősorban a pszichoanalízis ismeretében fölfejthető szerep jut a bűn-bűntudat mellett a késnek.

A bűn című vers első változatában a kés csak rejtve, a szúrásban, a gyilkos mozdulatban fedezhető fel: „Megszúrtam az apám."; „Leszúrtam." (*A bűn [I.]*) Jelentős különbség, hogy a végleges változatban nem ennyire egyértelmű a képzelt apagyilkosság: „Elmondom: Öltem. Nem tudom / kit, talán az apám". (*A bűn [II.]*) Az áldozat kilétét illető bizonytalanságot a „nem tudom" és a „talán" fejezi ki; az áthajlás megtöri a mondatot, a sorzáró tagadás azt sugallja, hogy az

ölés ténye is megkérdőjeleződik.[154] A száraz tényt közlő tőmondat azonban látszólag eloszlatja a homályt: „Késsel szúrtam." Az ölés eszközét mondat- és sorkezdő, tehát kiemelt helyen szerepelteti a költő. A „szerepeltetés" ezúttal szó szerint értendő: a megbotránkoztató kijelentés valójában kegyetlen játék, díszlet.[155] A pusztító ösztönt és a halálos bűnt túlságosan is őszintén, szinte kihívóan vallja be. Nem „valóságosan" öli meg az apát, hanem a vele kapcsolatos negatív érzéseit igyekszik elpusztítani. A benne élő apakép megtisztítására tesz kísérletet; azzal, hogy „megöli", végérvényesen tisztázza a helyzetet. (Szóltunk már arról, hogy József Attila feltehetően tudta, hogy apja nem vándorolt ki Amerikába, talán azt is, hogy csak Romániáig jutott; erre a *Szabad ötletek jegyzéké*ben is – „mit szeretnék az apámon – él" – és a már említett, a *Brassói Lapok*ban megjelent interjúban is utal.)

A *Nagyon fáj* című kötet „egy megnyomott és veszendő ember sikolya, kapálózása, terápiája, mérge, dühöngése, csitulása, felsírása, önelemzése, betegségértelmezése".[156] A már 1934-ben öngyógyító szándékkal végzett önanalízis[157] során fölidézett gyermekkori emlékek

---

[154] Szőke György az enjambement-okat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „az áthajlásokban közvetlenebbül törnek föl ezek a leplezett érzelmek, a maguk primer ambivalenciájában, egyszerre jelennek meg egymásnak ellentmondó tendenciák, egyszerre kaphat hangot az akadály és leküzdésének (akár irreális) vágya, objektív tény és vele dacoló szubjektív szándék." (Szőke 1992. 91.)

[155] Janzer 1997. 74.: „...az apa elleni, pszichoanalitikus *bűn* [...] csak díszlet, játék, s nem valódi ok."

[156] Fejtő 152.

[157] Bizonyság erre a kezelőorvosának, Rapaport Sámuelnek írott levele. In: „Miért fáj ma is", Bp., 1992. 357–383.

előhívják a szorongással és önvádaskodással összekapcsolódó bűnt és a bűntudatot, mely az anyához fűződő érzéseiből éppúgy táplálkozik, mint a világhiányból vagy az istenkeresésből. A múltba merülés folyamata nyomon követhető a versekben, hiszen a költő nem tud szabadulni anyja emlékétől: „már egy hete csak a mamára / gondolok mindig" (*Mama*) Említettük, hogy a gyermek (vélt) ragaszkodó lázadása és az anya (vélt) kényszerű közönye, beletörődése egyaránt fáj a felnőttnek. Az emlékezés az elfojtott emlékek, a tabunak vélt dolgok kimondásával az *Iszonyat*ban folytatódik; ehhez a vershez köthető a korábbi, 1933-ban keletkezett *Egy kisgyerek sír* (hasonló hangulat- és érzésvilág) és a későbbi *Ha a hold süt* (a *Szép Szó* 1936. márciusi számában jelent meg).

A kés a versbéli gyermek számára az evéshez tartozó, bűntudatot okozó eszköz, hiszen az álombeli gyermek éjjel, titokban majszolja a konyhában a kenyeret. A „világrecsegés", önnön lelkiismeretének félelmes dübörgése nem szűnik: „Belesáppad a gyermek, elejti a kést / és visszalopódzva lefekszik..." Óhatatlanul eszünkbe juthat a nevezetes, a költő által sokat emlegetett, ugyancsak bűntudatot okozó buktaevés-történet,[158] amelyről fentebb, a *„Nem nyafognék, de most már késő"* című fejezetben már szóltunk. Stoll Béla a *Szabad ötletek jegyzéké*hez fűzött jegyzeteiben rávilágít arra, hogy ez az eset lett „a" verés, „amely

[158] A buktaevésre a *Szabad ötletek jegyzéké*ben utal: „nem én tettem / jaj istenem mit csináltam / elolvassa-e / rájön-e / én ettem meg a buktákat...", „ugy szeretném, ha nem ettem volna meg a buktá- / kat". Vagy a *Boldog hazug...* (1935) egyik korábbi változatában: „koporsóban ringattatom magam // anyámmal, aki vastag bottal vert meg, / mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek..."

mitikus arányúvá, életének fordulatává növekedett a költő emlékezetében: »a verésig minden rendben volt, aztán lett beteg az anyám«."[159]

József Attila műveiből kiviláglik, a költő arra a – kevéssé megnyugtató – következtetésre jutott, hogy a gyermekkori vétkek, bűnök okozzák a felnőtt minden problémáját. Vagyis a múlt. József Attila esetében a múlton való töprengés, a kétszer átélt gyermekkor, a kétszer átélt „megszületés" okozhatott törést személyiségében, hiszen a második születés ugyanolyan, ha nem kínzóbb fájdalommal jár, mint az első. Mert: „mindannyian kétszer születünk: először akkor, amikor világra jövünk, örökölve anyánk legkegyetlenebb »ajándékát«, az ontikus magányt, másodszor pedig akkor, amikor először döbbenünk rá minderre: a felnőttkori eszmélés idején".[160]

[159] Stoll 68.
[160] Szigeti 2000. 227.

8. „a kés hegyét / bár anyádnak szegezd"

Az utolsó évek verseiben a bűn–bűntudat–ártatlanság hármasságához szervesen kapcsolódik a több jelentéssel felruházott kés. A *Nagyon fáj* című versben egymás mellett jelenik meg az anya és a kés, a „két, ez időben felerősödő obszesszió, kulcsszó":[161]

Nincs egyéb
menedékünk; a kés hegyét
bár anyádnak szegezd, te bátor!

(Szövegváltozatai: „bár anyád mellének szegezzed", „bár anyádra szegezzed".)

A „szerelmi szenvedés tragikus rapszódiája"[162] az anya- és szeretethiánnyal küzdő költő gyöngédséget követelő, fájdalmas sikolya. Szentkuthy Miklós találóan állapította meg, hogy József Attila „a szerelemben anya-szomjas gyermek lett".[163] Könyörögve koldulta, majd fenyegetően zsarolta a szerelmet, de a szeretetet sem koldulva, sem zsarolva nem lehet megkapni. A *Szabad ötletek jegyzékének* már idézett foglalata erről árulkodik: „Az a szerencsétlen, aki ezeket írta, mérhetetlenül áhítozik szeretetre, hogy a szeretet visszatartsa őt oly dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. Őt olyasmiért verték, amit soha nem tett volna, ha szerették volna. Ő az a gyermek, akit nem

[161] Szabolcsi 1998. 694.
[162] Fodor 186.
[163] Szentkuthy 530.

szerettek s akit ezen kívül azért vertek, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik."

A freudi késszimbolika értelmében és Oidipusz történetének ismeretében az idézett sor – „a kés hegyét / bár anyádnak szegezd" – *A bűn*ben elképzelt apagyilkosság folytatásaként is értelmezhető: koitusz az anyával.[164] József Attila 1934 tavaszán Hódmezővásárhelyről önanalizáló levelében a logika törvényeinek megfelelő, ám rendkívül furcsa eszmefuttatást írt Rapaport doktornak:

„Én a legtermészetesebbnek tartanám, ha a fiu, ha felnőtt, előzőleg az anyjával koitálna és csak később keresne más nőt magának. Mert hogy lehet elképzelni azt, hogy egy nő egy férfival csókolódzó és egyéb meghitt testi viszonyban van, sőt volt éveken át, tehát ez a nő a férfit testileg-nemileg fölizgatta, sőt másfél évtizeden át izgatta és akkor a férfi menjen el egy másik nőhöz koitálni, egy olyan nőhöz, akiről tudja, hogy nem az izgatta föl, tehát nem az kerítette hatalmába az érzékiségéhez kapcsolódó elméjét, gondolkodását?"[165]

A sajátos magyarázat jellemző módon a betegségre hivatkozik:

„Egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatatlan beteges világfölfogást és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok.

[164] Vö.: Szabad ötletek jegyzéke 25.: „mindig az jár a fejemben, hogy »koitusz az anyával«"; és Rapaport-levél 369.: „Egyszer azt mondtam, persze az csak ötlet volt, de váratlanul jött, hogy szeretném megkoitálni a mamát."
[165] Rapaport-levél 370–371.

Megoldhatatlan helyzetbe kerget és aztán azt mondja, hogy infantilis vagyok, mert nem tudom a saját belső problémámat megoldani."[166]

Az apa hiánya – mely a pszichoanalízis szempontjait érvényesítő értelmezők szerint a szexuális és jellembeli zavarok forrása – miatt úgy érezhette, hogy anyja mellett nemcsak a gyermek, hanem a férj szerepét is betöltheti.[167] A *Szabad ötletek jegyzéké*ben erre utal az „özv József Áronné / özv József Attila" asszociáció[168] és „a mama a Gyermek számára nem anya, hanem maga a nő" kijelentés.

A fantáziában megjelenő vágy megszelídülését az *Óh boldog az...* (a kritikai kiadásban *Szonett* címen) és a *Boldog hazug...* kezdetű versben kísérhetjük nyomon. A gyermekkori emlékek összetorlódnak, és a jelen fenyegető rémeivel egyesülve tesznek vallomást:

SZONETT

s e halott fényű istentelenségben
koporsóban ringattatom magam
anyámmal, ki lágy tekintettel vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a Gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.

BOLDOG HAZUG...

s e halott fényü istentelenségben
szivdobogással ringatom magam,
kit más-gyötörte anyám azért vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.

A szövegváltozatokat mindenképpen érdemes megvizsgálni, hiszen egyrészt az alkotói folyamatot szemléltetik, másrészt a mamához

[166] Rapaport-levél 371.
[167] Brabant 97.
[168] Szőke 1992. 98–99.: „[...] az elözvegyült anya mellé lép az anya elvesztése által ugyancsak »elözvegyült«, magát özvegynek érző fia, s ezzel egyidejűleg apja helyére is kerül."

kapcsolódó bűntudat okaira is bizonyítékot találunk. A *Szonett*ben eredetileg ez állt: „önkoporsómban nemzem önmagam / anyámmal, aki vastag bottal vert meg" (majd: „anyámmal, aki lágy szemével vert meg"). Az Ödipusz-komplexus kiváló lírai szemléltetése. A kortársak számára megbotránkoztató képsor érthetőbb, ha tudjuk, hogy a kéziraton a vers mellett az *Én nem tudtam* található, amelyben a szívében lakó szörnyűségekről vall, s amelynek címében a tudatlanságot hozza fel mentségül. – A másik versben a kiábrándult lírai én tökéletes magánya jajdul; már nem ringattatja, hanem „szívdobogással" ringatja magát. Az önjellemzésben – valamennyi szövegváltozatban – kiemeli a verést: „kit jámbor anyám vastag bottal vert meg"; „kit édes anyám vastag bottal vert meg"; „kit édesanyám bottal azért vert meg"; „kit édesanyám, szegény, azért vert meg". A buktalopás valóban mitikussá növekedik a költő tudatában, és bűntudatot okoz, de bűntudatot okozhat az anyával kapcsolatos fantázia is.

Tanulságos bizonyíték található a koitusz és a gyilkosság összefüggésére József Attila *Pszichoanalízis* című, Gyömrői Edit hagyatékában fennmaradt párbeszédes írásában:

> „*J. A.:* Jó volna megpofozni a nőket. A férfiakat összeszervezni, hogy ne egymást öljék a háborúkban, hanem együttesen támadjanak a nőkre.

Az értelmes: Az agresszionak és a szekszualitásnak tehát megvan a kapcsolata ebben az emberben is. Egyedül azonban fél a nőktől. Nők nevelték. [...] Állandóan a mamáról beszél, de alig-alig közöl valami konkrétot róla. A középpontban áll a nagy verés. Eszébe sem jut, hogy az evés, a lakás és mindaz, amit odahaza kapott, tehát az uccai játékokat is beleértve, nem szükséges, hogy nőkhöz kapcsolódjék – hiszen mindebben része lehetett volna akkor, ha az anyja hagyja ott, vagy ha az apja magával viszi.

J. A.: Nem engedtek ölni.

Az értelmes: A koituszt tehát ölésnek fogja föl. Az agresszió visszatartásában a nagy verés azt a szerepet tölti be, hogy hiányzik az apja [...], hiszen ösztöneivel kell tudnia, hogy anyjában a nemi kielégítetlenség tombolta ki magát akkor, amikor rájatámadt."

(Ha a költő gondolatmenetét folytatjuk, és a gyilkosságot, az ölést bűnnek tekintjük, akkor az a koitusz bűn – az anyával mindenképp.)

A fejezetcímben idézett sorban benne rejlik az anyagyilkosság vágya is. A modern magyar irodalomban Csáth Gézánál találunk hasonló példát. 1908-ban írt, *Anyagyilkosság* című novellájában a Witman fiúk a padlás „egy rejtett zugában rendezték be a kis boszorkánykonyhájukat. Nyilak, géppuskák, *kések,* fogók, kötelek és csavarok voltak itt

összegyűjtve, elrejtve és osztályozva."[169] Az anyai szeretet hiányával magyarázható a fiúk kegyetlenkedése, durvasága. József Attila olvashatta Csáth művét, amelyben az idősebb Witman hosszú pengéjű nyitott zsebkéssel öli meg az anyát:

> „[...] szóhoz nem jutott Witmanné, mert az öregebbik Witman fiú odaugrott az ágyhoz, és késével a mellébe döfött. Az asszony lehanyatlott [...]. A kisebbik már akkor az ágyon volt, és lefogta a lábait. A nagyobbik kihúzta a véres kést az anyja melléből, és még egyszer bedöfte. Nem volt reá szükség, mert már halott volt."[170]

A kommunikáció harci cselekmény, a nyelv fegyver; bizonyság erre a „mintha kést/tőrt forgatnának a szívében", „megadta a kegyelemdöfést", „leszúrta", „szurkálódik" kifejezés. A kés a költészetet is jelentheti. Ebben az esetben a kés hegye az anya elleni, szóbeli agresszió. A vád, az átok, a számonkérés büntetlenül leírható, kimondható; az anya tehetetlen az ellene irányuló szóbeli bántással szemben. A költészet a megvilágosodás, a bűnfeltárás, az öngyógyítás és a RENDteremtés eszköze is.

Költőnk számára a rend központi kategória volt, éppen ezért szólt róla a bűnértelmezés szempontjából is fontos *Szerkesztői üzenet*ben – „a

[169] Csáth 129. – Kiemelés a szerzőtől – G. Á.
[170] Csáth 137.

rend csupán a szabadságból és a szabadságban fejtheti ki magát" –,[171] és éppen ezért köszön vissza számos versében is, melyekre csak idézetekkel utalunk, illusztrálva, hogy e fontos filozófiai és életbeli kategória hogyan jelenik meg a nagy gondolati versekben és a „kisebb" költeményekben (a kiemelések tőlünk – G. Á.):

Inkább akarok csúf, tapodott holt lenni,
méginkább új **rend**ben sorsom ura lenni.

(*Jut most elég virág*)

* * *

Mig megvilágosúl gyönyörű
képességünk, a **rend,**
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent...

(*A város peremén*)

* * *

Itt pihensz, itt, hol e falánk
erkölcsi **rend**et a sánta palánk
rikácsolva
őrzi, óvja.

(*Elégia*)

* * *

[171] JAÖM III. 185.

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam álmaimban
és úgy éreztem, ez a **rend** –
egy szálló porszem el nem hibbant.
Most homályként száll tagjaimban
álmom s a vas világ a **rend.**
Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj – egy nap süt idebent.

(*Eszmélet*)

* * *

Légy ostoba. A jóság és a béke
csak ostobaság. Ami **rend** lehet,
majd így ülepszik le szíved felett,
mint medrében a folyó söpredéke.

(*Légy ostoba*)

* * *

Óh, én nem igy képzeltem el a **rend**et.
Lelkem nem ily honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.
Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fontol sanda választ
és vidul, ha toroz.

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
13.

Én nem ilyennek képzeltem a **rend**et.
Pedig hát engemet
sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek,
mint apró gyermeket,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
Én tudtam - messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.
(...)
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem **rend**et,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

(*Levegőt!*)

S az aranyba vont ég alatt,
– mert beköszönt az ünnep –
a szabadság sétára megy.
Hős népe ágat lenget,
s õ kézenfogva vezeti
szép gyermekét, a **rend**et!

(*Május*)

mivelhogy **rend** kell a világba,
a **rend** pedig arravaló,
hogy ne legyen a gyerek hiába
s ne legyen szabad, ami jó.

(*Világosítsd föl*)

A *Nagyon fáj* „animális ösztöniségű, meztelen, szemérmetlen, sikoltó panasz és kozmikus uszítás;"[172] a ritmikusan ismétlődő jajdulások a vajúdó, szülő nő kínjait idézik: a költő a teremtésben, az életadásban eggyé válik az anyával. „A csecsemő / is szenvedi, ha szül a nő" – írja; ha a költő fájdalmában, fájdalommal teremt, szül, akkor a *Nagyon fáj* sikolyaiból a vers szenvedését is kihallhatjuk. Az alkotó görcsös igyekezettel szítja a szenvedést, marcangolja önmagát, mint aki tudja, hogy minden szépnek és jónak ára a kín. Illés Endre 1946. május 14-i naplójegyzetében az íráshoz, a művészethez nélkülözhetetlen fájdalomról vall:

„Milyen furcsa az, hogy a fejlődés mindig sérülésekből indul el. A sérült állatból lett valamikor az ember; és sérült emberből a művész. [...] szinte érdemes az életben megsérülnünk: nagy és szép érzések formálódnak végül a sebekből."[173]

Ha ezt a gondolatmenetet József Attila életére vonatkoztatjuk, akkor tökéletes a jellemzés, hiszen a költőt akaratlanul is olyan sok sérülés érte, hogy e logika szerint kétség sem férhet zsenialitásához. Illés Endre szavaiban azonban azért is sok igazság rejtezik, mert valóban szükséges az igazán hiteles, emberközeli művészethez a sérülés, a sebek általi élettapasztalat – vagyis a szenvedés. Ahogy a *Medvetánc*

[172] Fejtő 153.
[173] Illés 69.

mottójában olvasható: „Aki dudás akar lenni, / pokolra kell annak menni."

A *Nagyon fáj* című versben még egy helyen találunk utalást a késre:

Ártatlanok,
csizmák alatt sikongjatok
és mondjátok neki: Nagyon fáj.

Szövegváltozata az ártatlanság elvesztését, a deflorációt sejteti, de utalhat a háborúkban megnyomorított és elesett ártatlan áldozatokra is:

Ártatlanok,
kések alatt sikongjatok
ha jön és mondjátok: Nagyon fáj!

A kés a nő megbecstelenítésének vagy megcsonkításának eszköze lehet, a szüzesség elvételére asszociálhatunk, ugyanakkor a kasztrációs félelem is megbújik a sorok között; a 23. szakasz megerősíti ezt a feltételezést:

Lovak, bikák,
kiket, hogy huzzatok igát,
herélnek, rijjátok: Nagyon fáj.[174]

(A ló és a bika egyaránt maszkulin jelkép, a férfiasság, a megtermékenyítő, a teremtő erő szimbóluma.) A végleges változatban homályosabb, kevésbé szembetűnő ez az értelmezési lehetőség. (Az

[174] A *Szabad ötletek jegyzékében* így ír: „sokszor gondoltam arra, hogy kiherélem magam – / most úgy érzem megtenném, de tudom, hogy inkább megőrülnék". (36.)

olvasók esetleges értetlenségéről hasonlóképpen gondolkodhatott a költő, mint – Vágó Márta emlékei szerint – a *Kiáltozás* című vers írásakor.)[175]

9. „ne bámulj vakon / a kifent rohamkéstől"

József Attila-i értelemben „eredendő bűnnek" minősíthető a magány, hiszen az ember az ellen vétkezik, akit szeret, vagyis önmaga ellen. Akaratlanul vagy szándékosan követi el tettét, vagy önszántából marad távol a „világtól", vagy az alkalmazkodási készség hiánya miatt, vagy mert a világ kirekeszti. Mindenképpen vétkesnek érzi magát, ugyanakkor ártatlannak is. Kínok között kiáltja:

> Mit vétettem én,
> hogy nem felelnek, akárhogyan intek,
> hogy nem szeret, ki jog szerint enyém.
> Ne higyjetek értetlen bűneimnek,
> míg föl nem ment az odvas televény.
>
> (*Ki-be ugrál...*)

Az eredendő bűnt „kifejezetten meg kell bocsátanunk egymásnak" – írja a *Szép Szó* 1936. évi 2. számában megjelent *Szerkesztői üzenet*ben, de hogyan bocsáthatna meg önmagának, ha bűntudat gyötri? És ha a meg nem bocsátás maga is bűn? A kör bezárul.

---

[175] Vágó 275.

A *Ki-be ugrál...* című vers után a *Kiáltozás*ban félelmetes pontossággal fogalmazza meg állapotát, érzéseit. Az egymást előhívó, feltételező bűn- és késmotívum szempontjából is kiemelkedő vers a *Szép Szó* 1936. decemberi számában jelent meg, és a költő utolsó, 1936-os *Nagyon fáj* című kötetének záró darabja. Kiemelt, hangsúlyos helyen összegzi szinte egész életét, ekkori érzés- és hangulatvilágát (ekkoriban sokszor tört rá sírógörcs). A vers születésének körülményeiről Vágó Márta tudósít rendkívül érzékletesen:

„Pontosan emlékszem szóról szóra, mind a két monoton motyogásra, még a zökkenőkre is a mormogó előadás folytonosságában. [...] ...kezdte magyarázni: *»Mint a tutaj«*, láttam, nem jó. Végre eszembe jutott »fatutaj«, így nyertem egy alliterációt a *»folyamon«*-hoz, nem baj, hogy pleonazmus, magától értetődő, hogy fából van, mert így szebb – itt kissé élénkebb mellékzöngék kerültek a hangjába –, jobban látni az összeácsolt tönköket – bágyadt gesztussal mutatta az »össze«-t. Fáradt, szaggatott volt a beszéde. – Előbb jobbnak látszott *»eszméi közt – rácsai közt«* – de nem, jobb *»a rácsok között«* – tartalmilag is, a rács mégsem annyira sajátja a majomnak, mint nekem eszméim. Az *»ugrándozom«* előtt előbb csak ennyi volt: *»vicsorgok«*. Aztán megvolt a »félek a *büntetéstől*«, de közben még egy szó kellett legalább. Így hoztam: *»mert semmit sem hiszek s nagyon«*. Ez a külön, de annyi, de annyi küzdelem végső eredményéről beszámoló, ismételt, de teljes,

kietlen vallomás csak kiegészítő, pótló pár szónak *»kellett neki«*! Egy véresre mart agy munkája ez már! Hihetetlen, mit sűrített már egy sorba, mi mindent hozott fel tudata mélyéből, és milyen hatalmas energiával rögzítette meg."[176]

Vágó Márta talán azért értette meg jobban a költő gondolatmenetét, mert maga is részt vett analitikus kezelésen.

A *Kiáltozás* első versszakában fellelhető majom-motívum Kafkára vezethető vissza, akinek bűnszemlélete is kimutatható a költő írásaiban, mint ezt már az *„Im anyját falta föl magzatja"* című fejezetben kifejtettük. (József Attila szinte minden költeményében szerepel valamilyen állat, többnyire a magyar tájakon előforduló fajokat emelte sajátos mikrokozmoszába, de előfordul például oroszlán, sakál, hiéna is.)

Jaj, szeressetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom!
Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom,
mert semmit nem hiszek s nagyon
félek a büntetéstől.

A fogságba vetett állat a rács mögött ugrál, szabadulni szeretne. József Attilánál ez a kép még két versében jelenik meg, az egyaránt 1935-ben

[176] Vágó 274–275.

keletkezett *[Leülepszik...]* és a *Légy ostoba* című̈ben – ha a szövegkörnyezetet is figyelembe vesszük – hasonló értelmezést kapva:

> Leülepszik, nem illan el bajom.
> Bár munkát fogni, noha mit se tud már,
> a szerencsétlen ember ugrabugrál,
> mint ketrecében az ijedt majom.
>
> (*[Leülepszik...]*)

> Légy ostoba. Ne félj. A szép szabadság
> csak ostobaság. Eszméink között
> rabon ugrálunk, mint az üldözött
> majom, ki tépi ketrecének rácsát.
>
> (*Légy ostoba*)

A szabadságát vesztett majom a *Jelentés az Akadémiának* című Kafka-műben mint beszélő szerepel. A bezárt állat nem akart szökni, szabadságát feláldozza az életéért azáltal, hogy „emberré lesz", vagyis elsajátítja az emberi viselkedési formákat, és az állatkerti rácsok helyett egy varietében produkálja magát. Furcsa gondolatmenetben okolja meg döntését, hiszen nem egy olyan mesét, verset ismerünk, amelyben a szabadság a mindennél drágább kincs egy állat számára.[177]

[177] Említhetjük például *A farkas és a kutya* című Aiszóposz-mesét: „A farkas meglátott egy nyakörvvel megkötött hatalmas kutyát, és megkérdezte: »Ki az, aki téged így megkötött és ilyen nagyra nevelt?« »Egy vadász« – felelte az. »De ezt már nem tűrné el egy farkas. Jobb nekem az éhség, mint a nyakörv súlya.«" Vagy az ezen alapuló Petőfi-verset, *A farkasok dalát*: „Fázunk és éhezünk / S átlőve oldalunk, / Részünk minden nyomor... / De szabadok vagyunk!"

„...nem kívántam sem akkor, sem most a szabadságot. Mellesleg: a szabadsággal nagyon is sok öncsalás adódik az emberek között. [...]... a szabadságot nem akartam. Csak menekvést."[178]

József Attila számára menekvés, menedék lehet volna például a szeretett társ, aki által megszabadul a magánytól, és aki föloldozza a különállás vétsége alól, a magány érzése, az elkülönültség élménye ugyanis szorongást kelt. A bűntudat elviselhetőbb volna, ha tartozna valakihez, miként azt az *Én nem tudtam* című versében megfogalmazza: „bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül". (Vö. a második rész ötödik és hatodik fejezetében leírtakkal.)

A *Kiáltozás* háromszor hét versszakból fölépülő költemény, középső, központi egységének centrumában, kiemelt helyen található a „kifent rohamkés" – előtte és utána egyaránt tíz sor –; a 11. sor a teljes vers tengelye:

Halandó, hallod-e dalom,
vagy zúgod csak, mint a vadon?
Ölelj meg, ne bámulj vakon
        a kifent rohamkéstől –
nincs halhatatlan oltalom,
akinek panaszolhatom:
        félek a büntetéstől.

[178] Kafka 1992. 202.: „Életemben először nem volt menekvés; legalábbis előre nem; előttem ott volt a láda, deszka deszka mellett. A deszkák között akadt ugyan egy hosszú rés, melyet felfedezvén boldog és esztelen vonítással üdvözöltem, ám ez a rés korántsem volt elég még csak a farkam kidugásához sem, és egész majomerőmmel sem tudtam kitágítani."

Figyelemre méltó, hogy a legsúlyosabb mondanivaló tipográfiailag is jelölt: a versszakok középpontja, minden negyedik sor („a rácsok közt le és föl"; „a kifent rohamkéstől"; „némán a szenvedéstől") és minden hetedik sor, vagyis a „félek a büntetéstől" refrén kicsit beljebb kezdődik. A *Kiáltozás* talán valóban a költő legáttekinthetőbb, legtökéletesebb szerkezetű remekműve.[179]

Sárközy Péter úgy véli, hogy a *Nagyon fáj* „a kés hegyét / bár anyádnak szegezd, te bátor!" motívuma tér vissza ebben a képben.[180] Szabolcsi Miklós értelmezése szerint a „kifent rohamkés" a náci SA rohamkését jelentette, „amelyet a felvonulásokkor előreszegeztek, és amelyekről a Horst Wessel-dalban énekelték: Wenn Judenblut / von den Messer spritzt..."[181] Lehetséges, hogy ez is belejátszik (talán az 1934. június 29-ről 30-ra virradó „hosszú kések éjszakája" is), de talán közelebb visz Vágó Márta visszaemlékezése:

„Feri a második szakaszt értelmileg túl széjjelszakítottnak, túl nehezen érthetőnek találta. Attila vállat vont: – Törjék a fejüket! Kéröddzenek rajta egy kicsit! Nem kell mindent előre megrágni az embereknek, hogy egész könnyű legyen. Persze kifent herélőkést kellett

[179] Török 1976. 213.
[180] Sárközy 209.
[181] Szabolcsi 1998. 665. – Dr. Denis Silagi hívta fel a figyelmemet arra, hogy az idézett sor helyesen: „wenn das Judenblut vom Messer spritzt". Internetes keresőprogramok segítségével kiderítettük, hogy e mondat nem a Horst Wessel-dalként (*Horst Wessel Lied*) ismert szövegben fordul elő, hanem az „Ihr Sturmsoldaten jung und alt" kezdetűben. Az idézett sor szövegváltozata: „Und wenn die Fahne vor uns wehen". (www.geocities.com/northernrenaissance/song-ihr-sturmsoldaten.htm; http://www.skalman.nu/third-reich/songs-sturmsoldaten.htm; http://ingeb.org/Lieder/ihrsturm.html).

volna írnom, akkor talán világosabb volna, de azt nem lehet. – Fejtő arca eltorzult. Vajon, aki analitikusan nem orientált, megértheti-e a kasztrációs félelemnek ezt a kínosan tökéletes kifejezését? – gondoltam magamban".[182]

A rohamkés közelharcban használatos hosszú, erős, tőrszerű fegyver: az „ölelj meg" és a „kifent rohamkés" egymás mellett szexuális értelmezést nyer. Szőke György gondolatmenetében a tagolatlan áthajlásból eredő kettős értelmezési lehetőséget mutatja be: „Az egyik lehetséges értelmezés: a kifent rohamkéstől – nincs halhatatlan oltalom. A másik: ne bámulj **vakon** a kifent rohamkéstől."[183] Ha a „vakon" szó a hangsúlyos, akkor „a megvakítás mint a kasztrálás szimbolikus formája"[184] jelenik meg. Ismét Oidipuszra gondolhatunk, aki önmagát vakította meg akaratlanul és a jóslat beteljesülésének elkerülése érdekében elkövetett bűnei miatt.

[182] Vágó 275.
[183] Szőke 1992. 92.
[184] Szőke 1992. 92.

10. „Mikor születtem, a kezemben kés volt"

A kés-motívummal indul az *Azt mondják* című vers, amely a kritikai kiadásban közvetlenül a *Kiáltozás* után olvasható. A *Nagyon fáj* című kötetben a *Ki-be ugrál* és a *Kész a leltár* között található.

Mikor születtem, a kezemben kés volt.
azt mondják, ez költemény.
Biz tollat fogtam, mert a kés kevés volt:
embernek születtem én.

A múltidézés tökéletes. A születés és a kés összekapcsolása a „páros kínt" jelzi: a születés a gyermeknek, a szülés az anyának okoz fájdalmat. A magzat utat *vág* magának; az anya úgy érzi, mintha *késsek* szaggatnák belülről. A nő számára a gyermek születése boldogság, öröm, hiszen új életet hoz világra, és egyben fájdalom is, hiszen minden születés szenvedéssel jár – az átlagosnál nagyobb súllyal születő gyermekek esetében különösképpen. (József Attila *Egy költőre* című versében születésének körülményeit eleveníti föl: „Lásd, öt és fél kilósnak szült anyám, / de elviselte.") A kettős fájdalmat, a lét ambivalenciáját jelképezheti a kés, amely egyszerre lehet a bűn és a büntetés eszköze, itt azonban a szülés/születés (a teremtés) fájdalmát-örömét szimbolizálja. Utalhatunk a *[32 évvel ezelőtt...]* kezdetű prózai töredékére, amelyet fentebb részletesen bemutattunk.

Ha a születés bűn, akkor indokolt a bűntudat megjelenése. Kés helyett kevésbé(?) veszélyes szerszámot ragad; a toll a bűnhődés eszköze lesz, amennyiben a költő azért ír, hogy vezekeljen. A születés és más bűnök miatt érzett lelkiismeret-furdalását vetíti versbe; a múlt felidézésével kíván megszabadulni a jelen kínjaitól. Vágó Márta említi, hogy a költő nagy jelentőséget tulajdonított az analitikus kezelés során felszínre kerülő gyermekkori emlékeknek:

„Gyakran említette, hogy nagy versei sohasem jöttek volna létre, ha az analízisben nem értette volna meg a gyerekkori dolgok összefüggését a későbbiekkel. Ott oldódtak fel az elfojtott mondanivalók. [...] Akkor is, amikor már gyűlölte Gyömrőit, mindig újra elmondta, hogy a nagy verseit, hiába, neki köszönheti, illetve az analízisnek, egy-egy sorra vonatkozólag is."[185]

Néha mégis kételkedett, alábecsülve tehetségét, költészetének erejét és értékét. Ignotus Pál úgy emlékezik vissza, hogy József Attila „dühöngve követelte a szeretetet, fogcsikorgatva hajszolta magát a szeretetbe. Szinte valamely sötét bűntudattól űzve, melyből nem szabadíthatja ki más, mint a teljes bizonyosság a tárgyi igazságban s minden létezőkkel – emberekkel, hangyákkal, gyíkokkal és napraforgókkal való összeölelkezésben. Ezért volt alázatos a hetykeségben, a gőgjében, ezért dobta oda magát versben, párbeszédben,

[185] Vágó 267.

érzelmi cinkosságban mindenkinek, aki feléje nyúlt, ezért kételkedett mindvégig tehetségében, elhivatottságában, teste-lelke puszta létjogában ő, ki egyébként annyira öntudatosan követelte és játszotta meg a költő-fejedelem rangját – ezért zsarolt ki minden gyöngédséget, mindenkitől."[186] (Kissé ellentmond ennek a *Medvetánc* kötet megjelenésekor Fejtőnek tett kijelentése – „Én igen nagy költő vagyok. Akkor is az vagyok, ha soha nem írok verset többé." –, ám ismerjük jól hangulatváltozásait, labilis érzésvilágát, tehát Ignotusnak is igazat adhatunk.

Fiatalkori leveleiből, megnyilvánulásaiból is egyértelműen kiolvasható az önbizalom, de később épp az el nem ismertség, a visszhangtalanság bizonytalaníthatta el. A *Nagyon fáj* kötetből például alig néhány példány kelt el a karácsonyi könyvpiacon.)

A toll – akár a kés – a bűn eszköze is lehet, amennyiben vélt vagy valóságos ellenfeleit, ellenségeit tűzi tollhegyre a költő. Prózai művei közül legismertebb példa erre a Babits ellen írt *Az istenek halnak, az ember él* című pamflet (avagy kritika), a lírai alkotások közül a Gyömrői Edithez írt versekből válogathatunk: *... aki szeretni gyáva vagy, Majd megöregszel, Ne bántsd, Magány;* vagy a „mamaellenes" *Kései siratót* idézhetjük.

[186] Ignotus Pál 59.

Az *Azt mondják* kése a második sor szövegváltozatából kiindulva tehát a költészetet jelképezheti: „Mikor születtem, a kezemben kés volt – / azt mondják: költemény." Egyetérthetünk Sárközy Péterrel, akinek értelmezésében az első sorban megjelenő kés „maga a költészet",[187] hiszen a költészet, a nyelv éppoly veszedelmes fegyver, akár a kés. A *Nagyon fáj* idézett sora ebből a szemszögből vizsgálva arra utalhat, hogy a versbeli agresszió büntetés nélkül az anya ellen fordítható, vagyis a tényleges verés elkerülhető. (Leegyszerűsítve: ha a kés maga a költészet, akkor élét a szavak, nyelét a nyelvtani szabályok alkotják.)

Értelmezhetjük a vers első szakaszát úgy is, hogy a születéshez a kés – a fájdalmak, a „páros kín" eszköze – kapcsolódik, a „második", szellemi születéshez, az eszméléshez pedig a toll. A teljes életmű ismeretében nem kétséges, hogy József Attila gondolatilag-poétikailag igazán nagy verseit az *Eszmélet* után írta. Minthogy embernek született, a kést fel kellett cserélni a tollal: agresszív érzéseit, ösztöneit versbe vetítette, freudi terminológiával élve szublimálta, ezáltal a költészet az öngyógyítás eszközévé, sebészkéssé vált. „Magadat mindig kitakartad" – írja egyik utolsó versében, a *Karóval jöttél* című.

[187] Sárközy 201.

Kései költészete valóságos anatómiai tanulmány; bizonyíték arra, hogy a költészet az egyetlen olyan tudomány, amelynek segítségével a beteg képes lehet önmaga orvosa lenni. A költő exhibicionizmusa tetten érhető a Cobden Szövetség vitaestjén, ahol a *Ha a hold süt...* című verse kapcsán belső szekréciós folyamatait fejtegette.[188]

11. „nem ember szívébe való / nagy kínok késeivel játszom"

Az utolsó év, 1937 a késmotívum szempontjából is jelentős. A kései versekben összekapcsolódó motívumháló meghatározó eleme, akár csak a bűn–bűntudat–ártatlanság említett hármassága. Az Istenkép és az apakép közötti szoros kapcsolatból fakad, hogy – mint már említettük – egyes Isten-versek az apateremtés igényét hordozzák.[189] Ily módon az Isten, az apa alakja mellé az anyahiánnyal, a „világhiánnyal", az istenkereséssel, istenellenes magatartással is magyarázható bűn-bűntudat motívuma társul.

Amennyiben a „mindenséggel mérd magad" parancsa érvényes, a költő az éppen uralmon lévő hatalom törvényei szerint nem minősül bűnösnek; csak akkor lenne az, ha a mindenség íratlan törvényei ellen vétkezett volna. Talán ez az értelmezési lehetőség ragadtatta Szerb

[188] Németh 1989. 456. és Kortársak II. 1078–1079.
[189] Szőke 1980. 279.

Antalt a költő ártatlanságáról szóló szép vallomására, melyben – véleményünk szerint – önmagáról és valamennyi gondolkodó emberről beszélt:

„...ő volt a legártatlanabb ember, aki valaha ismertem. Semmi gonoszság nem volt benne, még enyhe gúny sem. Ártatlanul kíváncsi volt az emberekre, akikkel találkozott, várakozásteljesen tekintett mindenkire. [...] Túlságosan ártatlan volt ahhoz, hogy tudja, az emberek a legvégső kérdések iránt érdeklődnek a legkevésbé. [...] És ezt a költőt mégis bűntudat kínozta. Lázas hiábavalósággal kereste a bűnt, amely miatt annyit kellett szenvednie."[190]

Említettük, hogy a *Bukj föl az árból* nagyon szorosan kapcsolódik a *Nem emel föl* című vershez, mintegy folytatása annak, s ezekben kozmikus méretűvé válik a hiány; a bűn és a büntetés vágya, az ártatlanság érzése legalább annyira nyomasztja, mint vélt bűnössége. A „bűntelenség vétek!" furcsa paradoxon nem pusztán hangzatos szójáték: József Attila kései költészetének és néhány prózai írásának kulcsfontosságú kérdése, s ha a vétek súlyosabb kategória, mint a bűn, akkor még megrázóbb, még kétségbe ejtőbb a József Attila-sor.

A „nem ember szívébe való kínok" kései az istenhez mérhető fájdalom és a szenvedés nagyságát érzékeltetik. A szívet átjáró kés képe fölidézheti bennünk azokat a képzőművészeti alkotásokat, melyeken a

[190] Szerb 1969. 201–202.

Fájdalmas Máriát hét tőrrel a szívében jelenítették meg. A keményen koppanó „kínok késeivel" alliteráció a kései József Attila két kedvenc szavát sűríti. Beney Zsuzsa szép tanulmányában a költemény második és harmadik szakaszának romantikus csillogására, rendkívüli fényességére figyelmeztet; kifejti, hogy az emberi szenvedés „is romantikus szélsőségeiben, hatalmassá fokozva jelenik meg: eget-földet magába olvaszt".[191] A „porból éppen hogy kilátszom" önjellemzés idézheti az én gyermeki kicsinységét, az elesett, eltaposott, múltjának mélységeibe feledkező, a gyermekkori emlékeket folytonosan előhívó felnőttet, aki aránytalan küzdelmeit panaszolja.[192]

Visszatérve a „nem ember szívébe való / nagy kínok késeivel játszom" gondolatra: a játék József Attila költészetében és életében egyaránt meghatározó jelenség, miként erről a *Szerkesztői üzenet*ben is vall:

„Nem értem, miért volna alacsonyrendű a játék, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon [...]."[193]

---

[191] Beney 1989. 269.
[192] Vö.: Szigeti 1988. 105.
[193] JAÖM III. 186.

A játék számára ugyanis a boldogság feltétele: „Én tudom, mint a kisgyerek, / csak az boldog, ki játszhat." (*Könnyű, fehér ruhában*) A gyermekhez automatikusan társítható a játék, ám a „játszom" ige, a kínok késeivel való játék feszültséget kelt: a versbéli felnőtt-gyermek vagy gyermek-felnőtt *késsel* játszik, holott az ön- és közveszélyes lehet. Felelőtlen és tapasztalatlan, nem sejti, hogy önmagát vagy mást halálosan megsebezhet.

A „nem ember szívébe való nagy kínok" az én istenné levését fikcionálják. Beney Zsuzsa szerint „az emberi szenvedés az Istenével vetekszik, az »én« isteni hatalmúvá nő, már minden emberin, nemcsak saját határain túlemelkedik."[194] A kín, a kés, az Isten együttes jelenléte sugallhat másféle értelmezést is: a megváltásra, megváltódásra ártatlansága ellenére alkalmatlan költő kiáltja világgá krisztusi keservét.

A vers gondolatmenete Kafkát, a kés *A per*ben szereplő Josef K. csúfos halálát idézheti fel bennünk. Kafka nemcsak regényeiben, hanem – mint említettük – „oktávfüzetekben" is rögzítette a bűnnel kapcsolatos gondolatait. Értelmezésében minden ember bűnös, és cinikus módon végül egyetlen főbűnt ismer el: „Két emberi főbűn van, melyből az összes többi levezethető: a türelmetlenség és a henyeség. Türelmetlenségük okán űzték ki őket a Paradicsomból, henyeségük okán nem térnek vissza. De talán csak egyetlen főbűn van: a türelmetlenség.

[194] Beney 1989. 269.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Türelmetlenségük miatt űzték ki őket, a türelmetlenség miatt nem térnek vissza."[195]

A bűn mellett meghatározó érzés a jellegzetesen 20. századi, a modern szellemi emberre jellemző tárgyatlan bűntudat, amely József Attila költészetének is meghatározó témája, és a köréje szerveződő motívumok egyik összetartója. Ilyen például a korábban már említett kín.

1933-ban[196] írt töredékében mintegy kijelöli e motívum későbbi formáját, megjelenését:

A kínhoz kötnek kemény kötelek,
be vagyok fonva minden oldalon
és nem lelem a csomót, amelyet
egy rántással meg kéne oldanom.

És szenvedek, de nem lesz kegyelem,
ha megszabadít, aki egy velem, –
amazon lesz minden fájdalom.

Ez az állapotleírás valójában az önmagában, a lelkében dúló harcok jellemzése, természetesen a költészet eszközeivel ábrázolva, a legtökéletesebb poétikai elemek (például a négyszeres, keményen koppanó *k*-s alliteráció) alkalmazásával. A költő mindvégig tökéletes verseket alkotott – még ha töredékben maradtak is – formai, verstani és

[195] Kafka 1989. 8.
[196] A *József Attila élete és minden verse* című CD-ROM szerkesztője, Tverdota György szerint a töredék keletkezési ideje 1937 tavasza–nyara, a Magyar Elektronikus Könyvtárban (http://mek.oszk.hu) viszont az 1932-es töredékek között szerepel (itt az utolsó sor: „amazoké lesz minden fájdalom."

szerkesztésbeli maximális elvárásainak megfelelve. A zavart, gyakran szétesö tudatállapot ezekben egyáltalán nem érzékelhető, de más költeményében sem.

A jelenvaló lét és a múltbeli lét, a szenvedés és a viszonylagos kiegyensúlyozottság közötti ellentét miatt kialakult kín későbbi előfordulásaiból az aránytalanság-érzéshez és az anya- és gyermekmotívumhoz való erős kötődését is igazolva látjuk, például a *Ha a hold süt* (1936) című versben:

> Ez a zaj, ez a kín, e világrecsegés
> nem szűnve, dühöngve növekszik.
> Belesáppad a gyermek, elejti a kést
> és visszalopódzva lefekszik...

De kín a szerelem is, gyötrődéssel, vágyakozással, félelemmel vegyes kín, esély a feloldozásra. Editben és Flórában egyaránt a feltétlen, a minden bajra, betegségre gyógyírt adó szerelmet (és anyai szeretetet) kereste, ám míg Gyömrőitől durván zsarolva követelte, addig Flórától szinte könyörögve kérte (a halállal való fenyegetést azonban mindkettejük ellen felhasználta).

Az egymásba fonódó, egymás előhívó és feltételező motívumok találkozását egy idekapcsolódó, 1936-os keltezésű töredéken szemléltetjük, amelynek gondolatmenete a Gyömrői Edithez írt versekkel mutat rokonságot. A s ha nem volt még halálos szerelem...

kezdetű töredék a költő leggyakoribb képeinek, érzéseinek sűrítménye: szerelem, kín, ölés, árnyék, szorongás, félelem, bíró, büntetés.

Az „értelmes kín" vágya az alkotáshoz, a teremtéshez szükséges szenvedést jelzi, s minthogy a szerelem egymás világra hozása, nem erőltetett a párhuzam. A fenyegetés itt is egyértelmű, önmagára és a szeretett társra egyaránt halálos – „s ha nem szeretsz úgy, mint tenmagadat, / én meg fogom majd ölni magamat" –, ám nem is annyira a halál ténye megdöbbentő és félelmetes, hanem a költő által az anya halála, az apa/Isten/szerelem hiánya miatt megtapasztalt állapot, melyet saját (és szerelmese) jövendő sorsára vetít:

> s árnyék leszek, melytől szorongva félsz,
> bíró, kitől büntetést nem remélsz:
> Vigyázz! Ne hagyj meghalnom, amíg élsz!

Az utolsó sor felszólításában a feltétlen szerelem, a valakihez való biztonságérzetet adó tartozás vágya kiált. Kulcsfontosságú az anyaképhez tartozó árnyék önmagára vetítése (emlékezzünk a *Kései siratór*a: „S mindent elrontsz, te árnyék!"), és a bíró alakja (előzmények: *Ember is; magyar is; magam is* [1923], *Végül* [1930], *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* [1935]). E költeménykezdeményben eljut a felismerésig: önmagunk bírái lehetünk, de a büntetés kiszabása másra marad.

12. „se késed nincs, se kenyered"

A posztumusz közlések megjegyzései szerint a költő élete utolsó hónapjában, 1937 novemberében Balatonszárszón írta a *[Karóval jöttél...]* című verset három másik – *[Talán eltűnök hirtelen...], [Drága barátaim...], [Ime, hát megleltem hazámat...]* – társaságában. Stoll Béla szerint talán ezekről írt Hatvany Bertalannak 1937. november 24-én: „Nektek kellene megállapítanotok most, hogy mennyire használhattok engem. Csak most fogok a versíráshoz, talán új verseimen és személyes találkozón megállapíthatjátok."[197]

A költő által kedvelt kés képzet ebben a versben is több jelentéssel ruházható föl. József Attila krisztusi korba lépett, s „az emberélet útjának felén" illő számvetést készíteni (bár korábban is megtette az ún. leltár-versekben: *Ülni, állni, ölni, halni* [1926]; *Végül* [1930]; *Számvetés* [1933]; *Kész a leltár* [1936]). Talán valóban készült a halálra, és búcsúversnek szánta e létösszegző költeményt. Az idézett sort tartalmazó versszak párhuzamba állítható Kosztolányi Dezső *Boldog, szomorú dal*ának nyitányával (annál is inkább indokolt az összevetés, hiszen Kosztolányi hatása kimutatható a költő kései verseiben):[198]

[197] JAÖV II. 554.
[198] Például Szabolcsi 1998. 474.; Szigeti 1988. 128–171.

Szerettél? Magához ki fűzött?
Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?
Győzd, ami volt, ha ugyan győzöd,
se késed nincs, se kenyered.

Van már kenyerem, borom is van,
van gyermekem és feleségem.
Szívem minek is szomorítsam?
Van mindig elég eleségem.

Az ellentét nyilvánvaló: a reménytelen, kiábrándult, a „semmi ágán" vergődő poéta és a biztos háttérrel rendelkező, révbe ért költő hangja mindent elárul. Kosztolányi versében sem egyértelmű a boldogság érzése, de az állító mondatok, a birtokában lévő „dolgok" számba vétele bizonyos fokú megelégedettségről árulkodik, kissé rezignált és monoton a sok „van" miatt.

Ez a nyugalom hiányzik József Attila verséből, aki önmagát szólítja meg, és számon kérő hangja a fájdalmas lemondást, a minden mindegy vállrándítását előlegezi. Kosztolányi versének első sora az anyagi és spirituális javak meglétére, de a megtalált hitre is utal: a kenyér és a bor ugyanis Krisztus testét és vérét szimbolizálja.

József Attila versében egész életét megkérdőjelezi, a „se késed nincs, se kenyered" sor ugyanis a tökéletes elhagyatottságot, a lét értelmetlenségét fejezi ki. A kés jelentheti az aktív erőt, a tettvágyat, a férfiasságot, a költészetet. A Hét Toronyba zárt lélek már nem teremt a „semmiből világokat", nem követeli az ölelő szeretetet, nem küzd az alkotás kínzó démonjaival. Szabolcsi Miklós értelmezése szerint „sem

műve nincs már, sem életét nem tudja fenntartani".[199] Szenvedése súlyosabb, mintsem szavakba önthetné. Hite, ha volt is, elhagyta. Keresztet sem rajzolhat késsel a kenyérre, ahogyan a vallási hagyomány szerint tették a régiek,[200] mert a létfenntartáshoz szükséges alapvető élelem hiányzik.

A *Számvetés* című vers első fogalmazványa három idevágó, később kihúzott sort tartalmaz: „

A menhelyen a malacoknak
jobb eledelük volt, mint nekem.
És még ma sincsen kenyerem.

Ebből is látszik, hogy a költő vágyai között szerepel a felnőtté válás; önellátó, kenyérkereső, értékes ember szeretett volna lenni.

Izes Mihály olvasatában a teljes hiány jelentéstartalma fedezhető fel a fejezetcímben idézett sorban: „nem csak azért, mert kés és kenyér együtt kellenek az étkezéshez és az azt előző, ahhoz kellő kenyérszegéshez, de mert egyőjük is elég volna a másik megszerzéséhez: kenyérrel szerzett erővel elérhetővé válik a kés, a kés birtokosa megszerezheti a kenyeret".[201] Érdekes, ám véleményünk szerint tarthatatlan álláspont, a versbéli kés és a kenyér ugyanis sokkal

---

[199] Szabolcsi 1998. 929.

[200] A vallási hagyomány gyökere: a misében használt kenyér formája kerek volt, felül kereszt alakú bevágás, hogy négy részre lehessen törni; ez a legrégibb katakomba freskókon is látható. Földműves kultúrákban pedig bevett szokás a terményáldozat: az ember terményei javát engesztelés és hálaképpen az isteneknek ajánlja. Alig különbözik ettől az a szokás, hogy a parasztember szüretkor néhány fürtöt a tőkén hagy „a madaraknak", keresztet rajzol a megvágandó kenyérre, pálinkája, bora első cseppjét pedig a földre löttyinti.

[201] Izes 954.

bonyolultabb jelentéssel bír, nem magyarázható meg ilyen „hétköznapi" módon.

A Bókay–Jádi–Stark szerzőtriász a késmotívum vizsgálatában meghatározó sort a kés–toll–karó egyenlősége alapján értelmezi: „[...] gondolhatunk arra, hogy a sor mögöttes jelentése egyrészt: vad férfinak születtem, nem nőnek, másrészt: nem behódoló kisgyermeknek jöttem a világra, hanem a támadó, a kritikus felnőtt ígéretével".[202]

Kétségtelen, hogy a kés elválaszthatatlan a tolltól (a korábbi, *Azt mondják* című vers a bizonyság erre), mégis sokkal többről van szó. Ha elfogadjuk, hogy a *[Karóval jöttél...]* az utolsó versek egyike, akkor értelmezésünkben a kés a halált, a kenyér a létet, az emberi életet szimbolizálja. A halált okozó gyilkos kés képe sejlik föl az *Amit szivedbe rejtesz* című versében: „És most szivedből szépen / kihull halálod is." A Freud nyolcvanadik születésnapjára készült versben szójátékra épül a nagyon is komoly mondanivaló. Az ölés és ölelés összefonódásában a „gyűlölök és szeretek" Catullus óta ismert ambivalenciája ismerhető föl. „Az *öl* főnév, az anyaöl; az *öl* ige, a gyilkolás; az *ölelés,* a gyilkolás dühének feloldódása a szerelemben – ezek a kavargó szavak itt kristályosan csapódnak le a gondolatban, hogy minden ember: gyermek, s akkor öl, ha nem ölelhet; attól válik gonosztevővé, hogy nem szabad

[202] Bókay–Jády–Stark 101.

szeretnie."[203] (Emlékezzünk Pilinszky soraira, aki minden bűn okául a szeretethiányt és az önzést nevezi meg!)

Az ölés, ölelés összekapcsolódására a költő szerelmeihez írott verseiben is számos példát találunk. Valóban az elutasítás, az ölelés hiánya indukálja az agresszív indulatokat, melynek feloldását a költő már 1924-ben megfogalmazta: „Mohón ölelünk, mintha csak tudnók, / Hogy minden ölelés egy állatot öl meg bennünk!" (*Érzitek-e?*) Ám később elhatalmasodnak a versbéli indulatok, és ha néhol a szelíd vágyakozás hangjain szól is, mindvégig megmarad az ölés–ölelés közötti ellentétből fakadó feszültség: például a Ha nem leszel... kezdetű versében:

Ne méricskéld, ne latold magadat.
Ölj öledbe, ha kellek.

Hogy aztán véget vessen a reménykedésnek (legalábbis ami Gyömrői Edithez fűződő vágyait illeti), és a *Ne bántsd* utolsó versszakában az odaadó lányok után epekedve szólítsa fel és meg magát:

Te fuss vissza a szép növésü, kedves
lányok ölébe – oly illőt ölelgess,
ki kapkod, fúl vágyad után,
mint zivatarban zengő jegenye!

A szeretet, a szerelem már-már mágikus erővel rendelkezik a költő tudatában. A szerelmet (nem csak késsel vívható) harcnak fogja föl, miként a Szaggatlak, mint a fergeteg... kezdetű versében írja:

[203] Ignotus Pál 1989. 254.

Szaggatlak, mint a fergeteg az erdőt.
Zugj és nyögj. Vigyázz: ez küzdelem.

De hiába bízik a szerelem megváltó erejében. A lemondás és életuntság olyan mértékű, hogy akár az öngyilkosságtól sem riadna vissza.

Kihull kezéből a kés, a toll, a kenyér, halála mégsem egyértelmű. Miklós Tamás könyvében finom érzékenységgel rajzolt utolsó képet látunk: „[...] a szárszói bakter egykori vallomása: József Attila *alálődörgött* egy lassan guruló, üres vagonnak. Se nem ugrott, se nem esett, sehol a drámaian robogó gőzös: csak úgy alálődörgött."[204]

[204] Miklós 95.

IV. ÖSSZEGZÉS ÉS UTÓSZÓ

(Összegzés) Értekezésemben a József Attila életművében megjelenő bűn és bűntudat motívumot vizsgáltam, fontos szerepet tulajdonítva a tárgyatlan bűntudat versbéli „tárgyának", a késnek. A kiindulópont az az előfeltevés volt, hogy a bűn és bűntudat olyan, korokat átívelő motívum, amely a modernségben vált relevánssá, és minden nemzedék gondolkodásában, művészetében másként nyilvánul meg, más és más formát mutat. A magyar irodalomban Balassitól Bertók Lászlóig nyomon követhetjük e motívum fejlődését, alakváltozatait.

A 20. században a bizonytalan erkölcsi rend, a világból eltűnő Isten hiánya vált jellemzővé, s az elidegenedés következtében az individuum abszolút módon magára maradt. Így szinte törvényszerű és szükségszerű volt, hogy a gondolkodó elme eljut az ártatlan bűnösség paradoxonáig, a tárgyatlan bűntudat kérdéséig. József Attila költészetében, miként értekezésemben kimutattam, e bűntudat az anyával kapcsolatos érzéseiből, sokszor fantáziájából, a különállást vétségként megélő gondolataiból ered.

A kutatás során kirajzolódott, hogy az anya- és az Isten-motívum szorosan kapcsolódik a bűntudat motívumához, vele rendszert alkot, motívumhálót képez. Ezekhez a főmotívumokhoz számos kisebb, ám legalább olyan fontos téma, kép tartozik, ilyen például a születés, a

gyermek, a verés, a büntetés, az evés, a kín, a magány, az ártatlanság, az ölés–ölelés, a kés, a majom képzete. A prózai töredékek (például a *[32 évvel ezelőtt...]* vagy a *Vallomás*) és elsősorban a *Szabad ötletek jegyzéke,* de a *Szerkesztői üzenet* is a versbe vetített tárgyatlan bűntudat értelmezését segítették.

Véleményem szerint József Attila költészetében a bűn és bűntudat fogalma meghatározó motívummá alakult, fejlődött: az 1934-es *Eszmélet* utáni verseknek nélkülözhetetlen alkotóeleme. A költő zsenialitását bizonyítja, hogy többnyire zárt, kötött versformát választott e nagyon nehezen megfogalmazható érzés leírásához. (Szinte valamennyi 1935-ös bűnverse szonett.)

A kutatás során – talán sajátos szempontból vizsgálva József Attila költészetét – a tárgyatlan bűn versbéli „tárgyát" is felfedeztem: a kés (mint említettem) előhívja az anya, az ölés–ölelés képét, mint szúrófegyver *A bűn*ben, az általam fontosnak tartott bűnversben is központi szerepet játszik és egyben utal a teremtő, alkotó fantáziára (kés–toll) is.

Úgy vélem, munkámmal hozzájárultam a József Attila-i bűntudatot értelmező, bemutató munkákhoz, és sikerült újat mondanom, sikerült más szemszögből bemutatnom e fontos, a kései versek világát meghatározó témát.

(Utószó) Nem fér kétség ahhoz, hogy a 20. századi magyar irodalomban sajátos helyet foglal el József Attila költészete. Halála után vált igazán élő íróvá, kultusza voltaképpen egy MTI-hírből bontakozott ki.[205] Életének egyes eseményeit misztifikálták, nevét zászlóra tűzték ideológus pártkatonák; költészetét hol kisajátították, hol magasztalták, hol semmibe vették, elfelejtették. Úttörőcsapatokat, iskolákat, tereket neveztek el róla, színházat és egyetemet. A sors furcsa fintora, hogy éppen az az egyetem viselte József Attila nevét évtizedekig, amelyet Horger Antal miatt *is* elhagyni kényszerült.

A Józsefről szóló szakirodalom tekintélyes méretű, hosszú polcokat töltenek meg a könyvtárakban a róla és költészetéről írott monográfiák, értelmező elemzések. A különböző gondolkodású szerzők művei, az eltérő tematikájú tanulmánykötetek szinte azt sugallják: mindent leírtak már, amit a költőről és életművéről írni lehetett. A gondolkodó és érdeklődő, mindenre nyitott kutató azonban soha nem elégedhet meg azzal, amit a polcokon talál: lehet és kell mást, újat mondani! Bízom benne, hogy e munka ezért sem volt hiábavaló.

[205] Tverdota 1999. 15. és 85–88.

V. FELHASZNÁLT IRODALOM

József Attila összes versei I–II. (Sajtó alá rend. Stoll Béla.) Bp., 1984 (=JAÖV)

József Attila összes művei III. Bp., 1958 (=JAÖM III.)

József Attila összes művei IV. Bp., 1967 (=JAÖM IV.)

József Attila válogatott levelezése. (Sajó alá rend. és jegyz. Fehér Erzsébet.) Bp., 1976 (=JAVL)

József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben. (Sajtó alá rend. Stoll Béla.) Bp., 1990 (=SZÖJ)

József Attila: Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek. Bp., 1995

József Attila: Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Magyarázatok. Bp., 1995

József Attila élete és minden verse. Multimédia CD-ROM. Szerk.: Tverdota György. Bp., 1998

József Attila összes költeménye a Magyar Elektronikus Könyvtárban = http://mek.oszk.hu

József Attila összes tanulmánya és cikke. Szerk.: Horváth Iván, Tverdota György, 2001 = http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/

József Attila útjain. (Tanulmányok. Szerk.: Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit.) Bp., 1980

„A Dunánál". Tanulmányok József Attiláról. (Szerk.: Tasi József.) Bp., 1995

„A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd". Az Eötvös Loránd Tudományegyetem József Attila emlékezetére összehívott tanácskozásán elhangzott előadások anyaga. (Szerk. Fenyő D. György, Fráter Zoltán, Gelniczky György, Nagy András.) Bp., 1980

„A mindenséggel mérd magad!" Tanulmányok József Attiláról. Bp., 1983

Kortársak József Attiláról (1922–1945) I–III. (Szerk. Bokor László, sajtó alá rend. és jegyz. Tverdota György.) Bp., 1987 (=Kortársak)

Miért fáj ma is. Az ismeretlen József Attila. (Szerk. Horváth Iván és Tverdota György.) Bp., 1992

Négyszemközt az utókorral. József Attila fényképeinek ikonográfiája. (Összeállította és az előszót írta: Macht Ilona.) Bp., 1980

A keresztény művészet lexikona. (Szerk. Jutta Seibert.) Bp., 1986

Hozsanna! Teljes kottás népénekeskönyv. Bp., 1993

Kulturális kisenciklopédia. Bp., 1986

Magyar katolikus katekizmus. Bp., 1990

Mitológiai enciklopédia I–II. (Szerk.: Sz. A. Tokarev.) Bp., 1988

Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról. Bp., 1977

Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. (Szerk. Pál József és Újvári Edit.) Bp., 1997

Adler, Alfred: Életünk jelentése. Bp., 1994

Ancsel Éva: József Attila éthoszáról. *Kortárs,* 1981/1. 119–123.

Ancsel Éva: Három tanulmány. Bp., 1983

Ancsel Éva: Százhetvenkét új bekezdés az emberről. Bp., 1989

Augustinus, Aurelius: Vallomások. Bp., 1987

András Zoltán: Egy kórrajz margójára. = *Korunk,* 1987/12. 1731–1735.

Bak Róbert: József Attila betegsége. = *Szép Szó,* 1938. jan.–febr. 105–116.

Baka István: Tájkép fohásszal. Versek 1969–1995. Pécs, 1996.

Balogh László: József Attila. Bp., 1988

Bányai László: Négyszemközt József Attilával. Bp., 1943

Bányai László: Hét év József Attila közelében. Dokumentumok Bányai László hagyatékából. Bp., 1995

Beney Zsuzsa: József Attila két késői versének Isten-képe. = József Attila útjain, Bp., 1980. 243–279.

Beney Zsuzsa: József Attila-tanulmányok. Bp., 1989

Beney Zsuzsa: Nincs önéletrajzom. = *Kortárs,* 1995/2.

Beney Zsuzsa: A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről. Bp., 1999

Bóka László: József Attila. Esszé és vallomás. Bp., 1975

Bóka László: Őszi napló. Bp., 1965

Bókay Antal: Az irodalomtudomány alapjai. Szombathely, 1992

Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András: „Köztetek lettem én bolond...". Bp., 1982

Bori Imre: József Attila-problémák: a műhelymunka forgácsai. = *Híd,* 1960/4. 304–311.

Bori Imre: A „semmi ágán". *Híd,* 1962/12.

Brabant, Éva: A bűntelen bűnös. József Attila és a pszichoanalízis. = *Új Írás,* 1985/8. 95-103.

Csáth Géza: Anyagyilkosság = Cs. G.: A varázsló halála. Bp., 1982

Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései. Bp., 1982

Déry Tibor: Két befejezetlen mondat. = D. T.: Ítélet nincs. Bp., 1969

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Bűn és bűnhődés. Bp., 1993

Euripidész: Iphigeneia Auliszban = Euripidész válogatott drámái. Bp., 1961. 407–497.

Faludy Ferenc: Emlékeimből. = „A Dunánál". Bp., 1995. 232–235.

Fejtő Ferenc: Szép szóval. Bp., 1992

Fekete György: Gyermekké tettél... József Attila személyisége egy új lélektani fogalom tükrében. = Lyukasóra, 1993/10. 26–29.

Fodor András: Szólj költemény. József Attila élete és költészete. Bp., 1975

Fontana, David: A szimbólumok titkos virága. Jelképek, jelképrendszerek és jelentéseik. Bp., 1995

Freud, Sigmund: Álomfejtés. Bp., 1985

Freud, Sigmund: Bevezetés a pszichoanalízisbe. Bp., 1986

Fromm, Erich: A szeretet művészete. Bp., 1992

Füzi László: Világ és mű. József Attila. = *Új Forrás,* 2002/7.

Füzi László: Világ és mű. József Attila (II. rész). = *Új Forrás,* 2002/8.

Gajdó Ágnes: „Előbb meg kell egy kicsit halnia, hogy háboríthatatlanul lehessen örökéletű". József Attila alakja kortárs szépirodalmi művekben. = Pillanatkép a hazai irodalomtudományról. Bp., 2002. 296–308.

Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1987

Glasenapp, Helmut von: Az öt világvallás. Bp., 1998

Gyertyán Ervin: József Attila. Bp., 1966

Gyertyán Ervin: „Tisztán meglátni csúcsainkat". Tanulmányok József Attiláról. Bp., 1985

Hamvas Béla: A bor filozófiája. Bp., 1988

Hász Erzsébet: A bűnprobléma genezise a világirodalomban. Bp., 1995

Hegedűs Lóránt: József Attila istenélménye = H. L.: Nyitás a végtelenre., Bp., é. n. 44–81.

Ignotus Pál: Költő és a halál. = *Szép Szó,* 1938. jan.–febr. 58–68.

Ignotus Pál: Csipkerózsa. (Sajtó alá rend. Nagy Csaba.) Bp. 1989

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Illés Endre: „...talpig nehéz hűségbe". Naplótöredékek, útijegyzetek, emlékezések. Bp., 1988

Illyés Gyuláné: József Attila utolsó hónapjairól. Bp., 1987

Jakab Gábor: Mi a bűn? = *Új Ember,* 1997. március 23.

Jankovics Marcell–Hoppál Mihály–Nagy András–Szemadám György: Jelképtár. Bp., 1994

Janzer Frigyes: A bűn és a semmi. (József Attila kései verseinek motívumairól.) = *Irodalomtörténet,* 1991/3–4. 435–465.

Janzer Frigyes: A „két vonulat", a Flóra-versek és az Óda. = „A Dunánál", Bp., 1995. 35–56.

Janzer Frigyes: „Mért nincs bűnöm, ha van". A bűn a modern irodalomban: József Attila és Albert Camus (kandidátusi értekezés). Bp., 1997 (kézirat)

József Jolán: József Attila élete. Bp., 1940 (1955)

József Jolán: A város peremén. Bp., 1955

Jung, Carl Gustav: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába. Bp., 2000

Kafka, Franz: A per. A kastély. Bp., 1984

Kafka, Franz: A per. Bp., 1986

Kafka, Franz: Az én cellám – az én váram. Bp., 1989

Kafka, Franz: Az átváltozás. (Válogatott elbeszélések.) Bp., 1992

Kassai György: Ferenczi-hatások nyomai József Attila pszichoanalitikus írásaiban. Előadás a *Határ-lét és perem-szöveg.*

József Attila pszichoanalitikus írásai című műhelykonferencián (Pécsi Tudományegyetem, 2000. március 10–11. = www.c3.hu/~thalassa/200023/tanulmny/02kassai.htm

Kast, Verena: A gyász – egy lelki folyamat stádiumai és esélyei. Bp., 1995

Kierkegaard, Søren: A halálos betegség. Bp., 1993 (=Kierkegaard[1])

Kierkegaard, Søren: A szorongás fogalma. Bp., 1993 (=Kierkegaard[2])

Koestler, Arthur: Láthatatlan írás. Bp., 1997

Komlós Aladár: Táguló irodalom. Bp., 1967

Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal = K. D. összes versei. Bp., 1993. 283–284.

Kosztolányi Dezső: Napló 1933–1934. = K. D.: Levelek, naplók. Bp., 1996

Kosztolányi Dezső: Barkochba. = K. D.: Boldogság (válogatott elbeszélések). Bp., 1978

Lengyel András: „...saját szemem láttára átalakulok". József Attila 1935 augusztusi fordulatáról. = *Jelenkor*, 1995/4. 356–365.

Lengyel András: A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok. Bp., 1996

Lovass Gyula: Az utóélet-kutatás módszertana. = L. Gy.: Kilenc hős visszatér. Bp., 1973. 335–342.

Majoros Valéria: A „Medáliák"-ról. = „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd, Bp., 1980. 142–163.

Melléky Kornél dr.: József Attiláról az ügyvédje = *Szép Szó,* József Attila-emlékszám, 1938. 115–117.

Mesterházi Gábor: A lexéma alapú és a zenei motívumok Füst Milán A feleségem története című regényében. = http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/fust/olvass.html

Mészáros Vilma: A mai francia regény. Bp., 1966

Miklós Tamás: József Attila metafizikája. Bp., 1988

Nagy Lajos: Budapest nagykávéház. Bp., 1981

Németh Andor: József Attiláról. Bp., 1989

Németh Andor: József Attila. Bp., 1991

Németh G. Béla: 7 kísérlet a kései József Attiláról. Bp., 1982

Nietzsche: Im-igyen szóla Zarathustra. Bp., 1908

O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1999

Online Pedagógiai Lexikon = http://human.kando.hu/pedlex/

Pásztor József, M.: József Attila műhelyei. Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások. Bp., 1975

Pilinszky János: Bűn és megbocsátás. = *Új Ember,* 1968. február 18.

Rába György: József Attila és Franz Kafka. = *Nagyvilág,* 1980/3. 1706–1717.

Rahner, Karl–Vorgrimler, Herbert: Teológiai kisszótár. Bp., 1980

Rigó Béla: Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból. A bűn József Attila morálfilozófiájában. = Bedingung der Welt – A világ feltétele. A kaposvári erkölcsfilozófiai és -nevelési konferencia előadásai. Kaposvár, 1996. 35–46.

Rónay László: Erkölcs és irodalom. Bp., 1992

Rycroft, Charles: A pszichoanalízis kritikai szótára. Bp., 1994. 57–58.

Sarkady Sándor: Ártatlanoknak nem jár bűnbocsánat. = *Lyukasóra,* 1996/7. 19.

Sárközy Péter: „Kiterítenek úgyis'. József Attila kései költészete. Bp., 1996

Sík Sándor: József Attila Isten-élménye. = S. S.: Kereszténység és irodalom. Válogatott írások. Bp., 1989. 355–371.

Stoll Béla: A költői szöveg hitelessége. = József Attila útjain. 296–303.

Szabolcsi Gábor: A csoda. Egy József Attila-vers expresszionista képei és a valóság. = *Napjaink,* 1964/4. 11.

Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése. Bp., 1963

Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp., 1977

Szabolcsi Miklós: „Kemény a menny". József Attila élete és pályája 1927–1930. Bp., 1992

Szabolcsi Miklós: Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937. Bp., 1998

Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés. Bp., 1997

Szenes Piroska: Egyszer élünk. Bp., 1935

Szent Biblia. (Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár.) Bp., 1991

Szentkuthy Miklós: József Attila. = *Válasz,* 1947/12. 528–536.

Szerb Antal: József Attila. = A varázsló eltöri pálcáját. Bp., 1969. 199–205.

Szerb Antal: Utas és holdvilág. Bp., 1985

Szigeti Lajos Sándor: A József Attila-i teljességigény. Bp., 1988

Szigeti Lajos Sándor: Modern hagyomány. Bp., 1995

Szigeti Lajos Sándor: Evangélium és esztétikum. Bp., 1996

Szigeti Lajos Sándor: (De)formáció és (de)mitologizáció. Parabolák és metaforák a modernitásban. Messzelátó, 2000

Szigeti Lajos Sándor: A virrasztó költő. Esszék, tanulmányok, kritikák. Szeged, 2002

Szondi Lipót: Káin, a törvényszegő. Mózes, a törvényalkotó. Bp., 1987

Szondi Lipót: Az emberré válás útja. = Thalassa, 1996/2. = www.c3.hu/scripta/thalassa/96/2/szondi.htm

Szophoklész: Antigoné. = Görög drámák. Bp., 1987. 41–85.

Szőke György: József Attila apaképe. = József Attila útjain, Bp., 1980. 279–296.

Szőke György: „Lágy őszi tájból és sok kedves nőből próbállak összeállítani téged". József Attila anyaképének formálódása. = „A mindenséggel mérd magad!" Tanulmányok József Attiláról. Bp., 1983. 97–105.

Szőke György: „Űr a lelkem". A kései József Attila. Bp., 1992

Tamás Attila: Az „Úr"-tól az „Űr"-ig (Átalakulások József Attila világlátásában). = A „Dunánál". Bp., 1995. 77–83.

Tasi József: József Attila könyvtára. = T. J.: József Attila könyvtára és más tanulmányok. Bp., 1996. 5–87. (Tasi[1])

Tasi József: József Attila és a és a Halálbüntetés Ellenes Szövetség. = T. J.: József Attila könyvtára és más tanulmányok. Bp., 1996. 153–173. (Tasi[2])

Terebess Ázsia Lexikon = http://www.terebess.hu/keletkultinfo/index.html

Török Gábor: Költői rébuszok. Bp., 1974

Török Gábor: József Attila-kommentárok. Bp., 1976

Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia = http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/vallas/mitologi/html/

Tverdota György: Ihlet és eszmélet. József Attila, a teremtő gondolkodás költője. Bp., 1987

Tverdota György: Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers? = Miért fáj ma is, Bp., 1992. 191–228.

Tverdota György: A komor föltámadás titka. Bp., 1999

Vágó Márta: József Attila. Bp., 1978

Valachi Anna: József Jolán, az édes mostoha. Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében. Bp., 1998

Valachi Anna: József Attila. Bp., 1999

Varga Ervin: Patográfiai tanulmány József Attiláról. = *Ideggyógyászati Szemle,* 1966/7. 195–204.

Vezér Erzsébet: Ismeretlen József Attila-kéziratok. = *Irodalomtörténet,* 1971/3. 620–633.

Világirodalmi lexikon 8. kötet (Mari–My). Bp., 1982. 629–632.

VI. LEVELEK

Ágai Ágnes levele. Bp., 1997. október 2.

Bertók László levele. Pécs, 1998. november 20.

Borbándi Gyula levele. München, 1999. május 30.

Borbándi Gyula levele. München, 1999. június 14.

Bori Imre levele. Újvidék, 1997. december 18.

Fejtő Ferenc levele. Párizs, 1998. február 30.

Fejtő Ferenc levele. Párizs, 1999. november 2.

Gergely Ágnes levele. Bp., 1997. november 4.

H. Prágai Piroska levele. London, 1997. december 9.

Janzer Frigyes levele. Bp., 1998. július 1.

Kabdebó Tamás levele. Maynooth (Írország), 1997. december 29.

Kabdebó Tamás levele. Maynooth (Írország), 1997. december 29.

Mohás Lívia levele. Bp., 1998. november 5.

Polcz Alaine levele. Kisoroszi, 1998. január 1.

Rónay László levele. Bp., 1998. január 25.

Silagi, Denis levele. München, 1999. február 2.

Silagi, Denis levele. München, 1999. július 9.

Tamás Attila levele. Debrecen, 1998. január 2.

Stoll Béla levele. Bp., 1999. április

Szőke György levele. Bp., 1998. január 18.

Tőkei Ferenc levele. Bp., 1998. augusztus 10.

Vajda Mihály levele. Tübingen, 1998. május 24.

Tverdota György levele. Bp., 1998. augusztus 14.

Vasadi Péter levele. Bp., 1997. december 30.

Vikár György levele. Bp., 1998. szeptember 1.

1. SZÁMÚ MELLÉKLET

Dr. Denis Silagit akkor kerestem meg levelemmel, amikor a tanszéken található József Attila-dokumentumok között rábukkantam Barta Istvánról írt életrajzi vázlatára. (Denis Silagi adataiból Stoll Béla publikált a *Kortárs* 1979/5. számában, az írás aztán a *József Attila útjain* című tanulmánykötetben is megjelent.)[1] Levelezésünk során számos korabeli történetről, személyről, folyóiratról cseréltünk eszmét, sőt egy alkalommal személyesen is találkoztunk Budapesten. Denis Silagi friss memóriájú, a jelenkori történésekben is tájékozott, nagyon sok hasznos tanácsot kaptam tőle. Egyik levelében leírta az általa „nemtalálkozási komplexusnak" nevezett történetet:

A "személyes találkozás" témája kkk 1956 után merült fel, nálam, miután (korábbi futó és felületes egymástlátás/előzményével)haláláig tartó szoros baráti kapcsolatba kerültem a Londonba áttelepedett Ignotus Pállal. Amikor először említettem neki, hogy mennyire lelkesedtem Attiláért már középiskolás koromban; hogy Flóra 1932 táján tőlem hallotta elsőször a J.A. nevet és csodálkozott lelkesedésemen; hogy milyen nagyon egyetértettem J.A. Babits-kritikájával, stb.stb., akkor Ignotus furcsán reagált: komoly szemrehányással illetett (és nem is csak első tárgyú eszmecserénk alkalmával, hanem utóbb is ismételten, ha szóbakerült köztünk a költő); amiért nem kerestem meg Attilát! Ignotus szerint az én elismerésem és értékelésem valahogy sorsdöntően fontos lett volna J.A. számára. Ezt ugyan nem hittem el, de elgondolkodtatott, vajon mért nem próbáltam megismerkedni a század legnagyobb magyar lírikusával? Nyilván azért nem, mert ösztönein azt sugták: ez a személyes kapcsolat nem lehetne harmónikus, és viták, vesződések elrontották volna a múlthoz való szuperpozitív viszonyulásomat.

Denis Silagi levele (München, 1999. február 2.)

[1] Stoll 300–304.

Barta István szerepét József Attila életében és költészetében többen bemutatták, így most csak a dokumentumok ismertetésére törekszem. Dr. Denis Silagi Münchenben élő történész jóvoltából mellékelem a Barta István tulajdonában lévő *Medvetánc*-példány néhány lapjának másolatát és egy József Attiláról készült fotót, mely a Barta-hagyatékban található.

Tudomásom szerint teljes terjedelmében még nem jelent meg sehol, amit Denis Silagi Barta Istvánról írt. Íme:

BARTA ISTVÁNRÓL – DR. DENIS SILAGI

József Attila bankember-barátjával, Barta Istvánnal, 1952-ben ismerkedtem meg Münchenben. „Amerika Hangja" ottani műsorszerkesztőségében dolgozott mint titkár és mint bemondó. Büszkén emlegette, milyen bensőséges viszonyban állt a proletárköltővel, de büszke volt arra is, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank cégvezetője volt és müncheni munkáját is örömmel, sőt lelkesen látta el.

Íróasztalán két fénykép állott, József Attiláé és XII. Pius pápáé. Barta buzgó, pontosabban túl- és vakbuzgó katolikus volt. Életének utolsó éveiben nem találkoztam vele, de közös ismerősöktől hallottam,

hogy nem győzte kárhoztatni a szerinte destruktív hatású XXIII. János pápát.

Barta István öltözködése, modora, finomkodó udvariassága, tüntető szolgálatkészsége megfelelhetett egy nagybank „békebeli" főtisztviselőjéről alkotott közhelyes képnek. Megfelelhetett ennek az is, hogy Barta szétágazó érdeklődésű, sokat olvasott és szórakoztatóan mesélő társaságbeli embernek mutatkozott. Hosszabb együttlét folyamán azonban sablontbontó vonásokkal gyarapodott a kép: Barta gyakran képesztette el társaságát bogaras nyilatkozatokkal, és ha hallgatói eleinte félreértették, és azt hitték: tréfál, esetleg fekete humort művel, agresszíven világosította fel őket, hogy nagyon is komolyan gondolja, amit mond. Például leszegezte, hogy halálbüntetéssel kell sújtani minden olyan rendezőt, aki megfilmesíti Shakespeare Hamletjét; hogy nem ért muzsikához, aki zeneszerzőnek tartja Brahmsot; hogy analfabéta az, aki Thomas Mannt becsüli; vagy hogy ő, Barta, nem Münchenben lakik, hanem Schwabingban. Ha a beszédpartner csodálkozva jegyezte meg, hogy hiszen Schwabing Münchennek egyik városrésze, akkor Barta éppoly szenvedélyes haraggal reagált, mint ha a marxizmusról, a pszichoanalízisről vagy az úgynevezett haladó katolicizmusról szólt valaki elismerően.

Barta mindezt simán összeegyeztette azzal, hogy József Attilával való kapcsolatát élete páratlan értékű mozzanatának tekintette. Azt

mondogatta: amikor a vasfüggönyön gyalogszerrel menekült Ausztriába, jóformán semmit sem vihetett magával, de vitte legféltettebb kincsét, a *Medvetánc* dedikált példányát.

A verskötet 4. számozott példányát kapta a költőtől. A dedikáció az »Aki dudás akar lenni...« kezdetű mottó alatt olvasható: „Barta Pistának, mind régebbi és mind melegebb barátsággal és szeretettel. Bp. 1935. J. Attila". A költő két versét tollal bejegyezte a kötetbe, az 1925-ös dátummal ellátott *Ajtót nyitok* címűt a címlappal szemközti, az 1935-ös keltezésű *Mint gyermek* kezdetűt pedig a mottós lappal szemközti páros oldalra. Azonkívül a 85. oldalon alulról a negyedik sorban az „Attila" szót áthúzta és „Öregem"-re javította.

Barta István Edith Endrös-Baum asszonyt, müncheni ügyvédjét tette meg örökösévé. Az ő tulajdona a 4. számú *Medvetánc* példány. A könyvet Barta még Budapesten félbőrbe köttette, ellátta ex librisével, és a hátsó kötéstábla elé beragasztott egy korábbi keletű József Attila autográfot. Ezzel röviddel kávéházi megismerkedésük után ajándékozta meg a költő; a *Számvetés* kézirata ez, több helyen eltér a nyomtatásban közzétett szövegtől és keltezése így hangzik: „Bp. 1933. nov. 11. 8-kor a Bucsinszkyban". Az ex libris emblematikája a zsidónak született Barta katolikus konverziójára utal, egyebek közt a szentlélek galamb-jelképével.

Barta István közel két évtized távlatából, elejtett szavainak tanúsága szerint, úgy emlékezett vissza József Attilára, hogy barátságuk testvéri jellegű volt, és olyan megjegyzéseket is tett, hogy a költőtől nem volt idegen az ő, Barta, hite és világfelfogása. Hogy Barta támogatta-e József Attilát anyagiakkal s hogy ennek mennyi része lehetett a barátság fenntartásában: erről az termeljen konjektúrát, akinek hajlama van ilyesmire. Az Endrös-Baum asszony birtokában lévő Barta-hagyatékból sem erre, sem a két barát vitáira nem vonható le közvetlen következtetés.

A *Medvetánc* 85. lapján olvasható kéziratos javítás azonban valószínűleg elvi vita – talán játékos, de talán komoly – visszhangja. A *Medvetánc* kötetbe felvett *Haszon* a *Tőkehaszon-ballada* öncenzúrázott változata. A korrigált sor így festett nyomtatásban: „Attila, folytatnám, de unnád;", és a költő az eredeti szöveget állította helyre azzal, hogy áthúzta az „Attila" szót és az „Öregem" szót írta föléje. A javítás rációja kézenfekvő, az Attilás variáns logikátlan – miért intené a költő önmagát? A vulgármarxista profit-magyarázat másnak szól. S hogy Barta példányában a költő ezt az egy szót, az intelem, a magyarázat címzettjének jelzését helyesbítette, arra vallhatna, hogy eleve Barta volt a címzett. Az „Attila", illetve „Öregem" szó helyén más változatban szereplő „Proletár" erőltetett, suta hatást tesz, rontja a sor zenéjét, és pátoszával kirí a villonos hangú versből. Talán nem túlságosan merész az

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

a feltevés, hogy Bartára, a bank könyvelőségén tevékenykedő cégvezetőre céloz ez a verssor: „vezess főkönyvet s rejtsd a titkát".

A müncheni hagyaték irataiból a következőképp restaurálható József Attila bankember barátjának életrajza:

Barta István 1900. augusztus 15-én született Nagyváradon Moskovits Pál és Burger Lujza házasságából. Váradon járt elemi, reál- és kereskedelmi iskolába. 1907-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank nagyváradi fiókjának szolgálatába lépett. Ott dolgozott 1925-ig. Ekkor áthelyezték a bank budapesti központjába, ahol utóbb cégvezetőségig vitte. 1934. december 23-án Pesten feleségül vette dr. Fleischer Béla nagyváradi ügyvéd Gabriella leányát. 1944 májusában mint zsidónak minősülő személyt behívták munkaszolgálatra. Októberben sikerült megszöknie, és Pest felszabadulásáig a jezsuiták budapesti rendházában rejtőzött. 1945 márciusában elfoglalta régi állását, de az év májusában a Vörös Hadsereg egy járőre a nyílt utcán elfogta, és számos más magyar polgári személlyel együtt hadifogolytáborba szállította. Barta az archangyelszki táborba jutott. Miután kiütéses tífuszos megbetegedésen esett át, 1947 júniusában hazatérhetett, és visszakerült korábbi munkahelyére. 1948. január 10-én elvált feleségétől. Bankja államosítása után 1948 júniusában az iparügyi minisztériumban helyezkedett el, a nyomdaipari igazgatóság pénzügyi osztályának vezetője lett. 1949. július 2-án volt feleségével együtt Bécsbe menekült. Az asszony Izraelbe

vándorolt ki, Barta István öt hónapot töltött Bécsben, s ezalatt katolikus jóléti intézmények támogatásából élt. 1949. december 7-én eljutott Münchenbe. Ott eleinte jezsuita pártfogói segítették. 1950 júliusában pénztárosi állást kapott egy kereskedelmi vállalatnál, de a cég 1951 júniusában megszűnt. Barta egy évig ismét munka nélkül volt, és amerikai katolikus szervek támogatására szorult. 1952 júniusában Boros László, az *Esti Kurír* egykori szerkesztője Münchenben megszervezte *Amerika Hangja* európai magyar műsorszerkesztőségét, és alkalmazta Bartát. A szerkesztőség 1958-ban végrehajtott átszervezésekor Barta ezt az állását elvesztette, de azonnal el tudott helyezkedni, és egy textilüzem könyvelésének vezetőjeként dolgozott 1967. október 22-én bekövetkezett hirtelen szívhaláláig.

Az Endrös-Baum asszony által őrzött papírok között van a fiatal József Attila ismert mosolygós fényképének egy másolata is. A kép hátán a dátum: 1935. szeptember 21.

József Attila fotója a Barta-hagyatékból

Ez a kötet 1922—1934 esztendőkben írt verseim válogatott gyűjteménye; elkallódott füzetekben javarészt már megjelentek. A régi szövegen itt-ott változtattam, kimondott gondolatuk és képzeletük így találóbb forma érzéseimhez. Az első versek kora ifjuságom kisérletei. Érdeklődők számára ideirom: 1905-ben születtem Budapesten, a Ferencvárosban.

*

Készült a Révai Irodalmi Intézet RT. kiadásában és nyomdájában Budapesten, 1934 karácsonyára, a rendes kiadáson kivül száz, kézzel számozott példányban.

E példány száma:

4

József Attila

Barta István *Medvetánc*-kötetéből

Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.
Ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fujni.

(Pásztortánc)

A Barta Istvánnak ajánlott *Medvetánc* kötet

Barta Pistának, mind régebbi
és mind mélyebb barátsággal
és nagyrabecsüléssel.
Kp. 1935. J. Arany

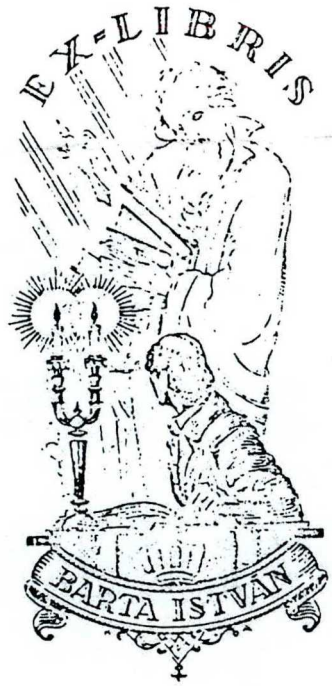

Barta István ex librise a kötetben

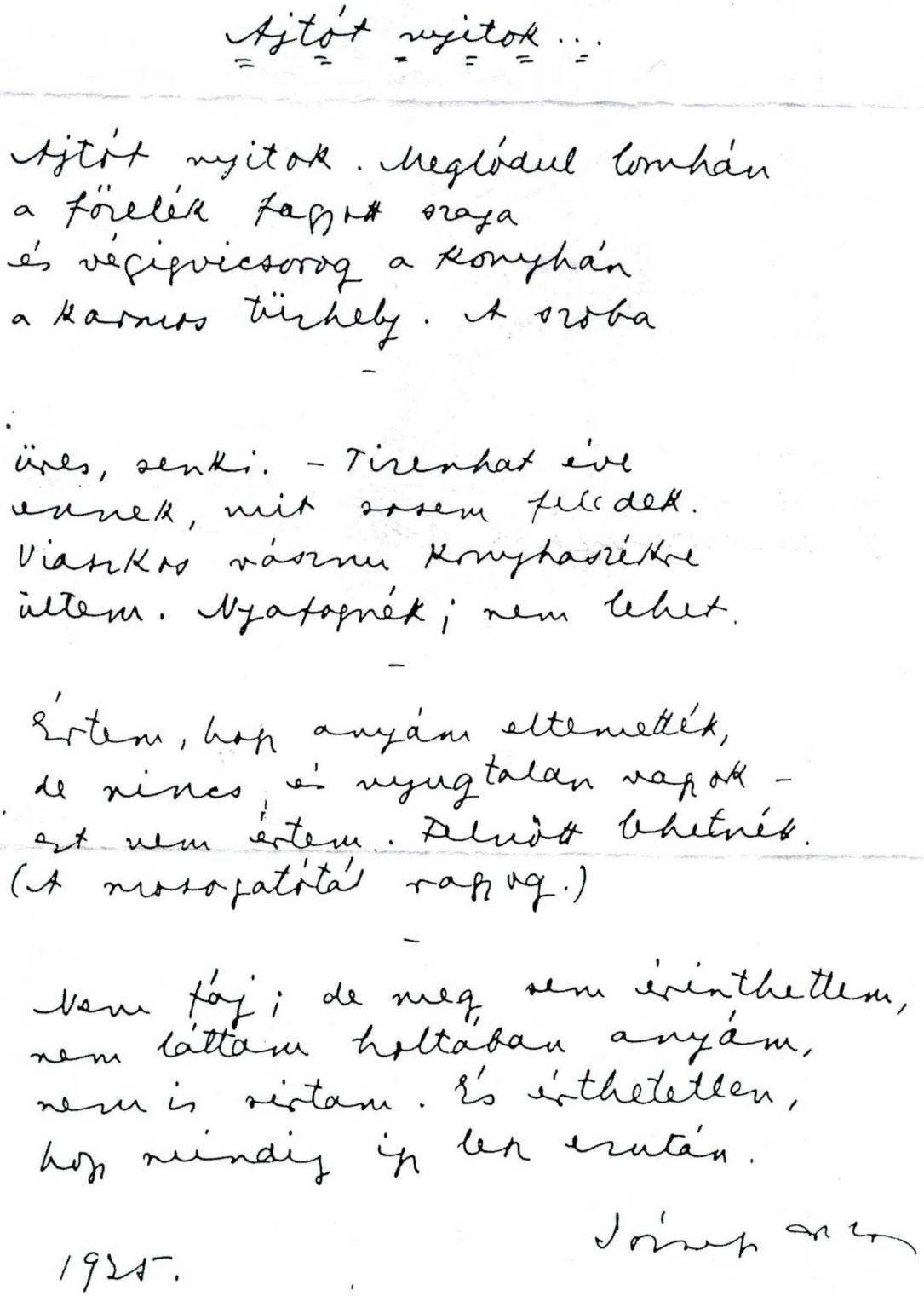

Ajtót nyitok...

Ajtót nyitok. Meglódul lomhán
a főzelék fagyott szaga
és végigvicsorog a konyhán
a karmos tűzhely. A szoba

–

üres, senki. – Tizenhat éve
ennek, mit sosem feledek.
Viaszkos vásznu konyhaszékre
ültem. Nyafognék; nem lehet.

–

Értem, hogy anyám eltemették,
de nincs és nyugtalan vagyok –
ezt nem értem. Felnőtt lehetnék.
(A mosogatótál vagyog.)

–

Nem fáj; de meg sem érinthettem,
nem láttam holtában anyám,
nem is sírtam. És érthetetlen,
hogy mindig így lesz ezután.

József Attila

1925.

Az *Ajtót nyitok* című vers a Barta István *Medvetánc*-kötetében

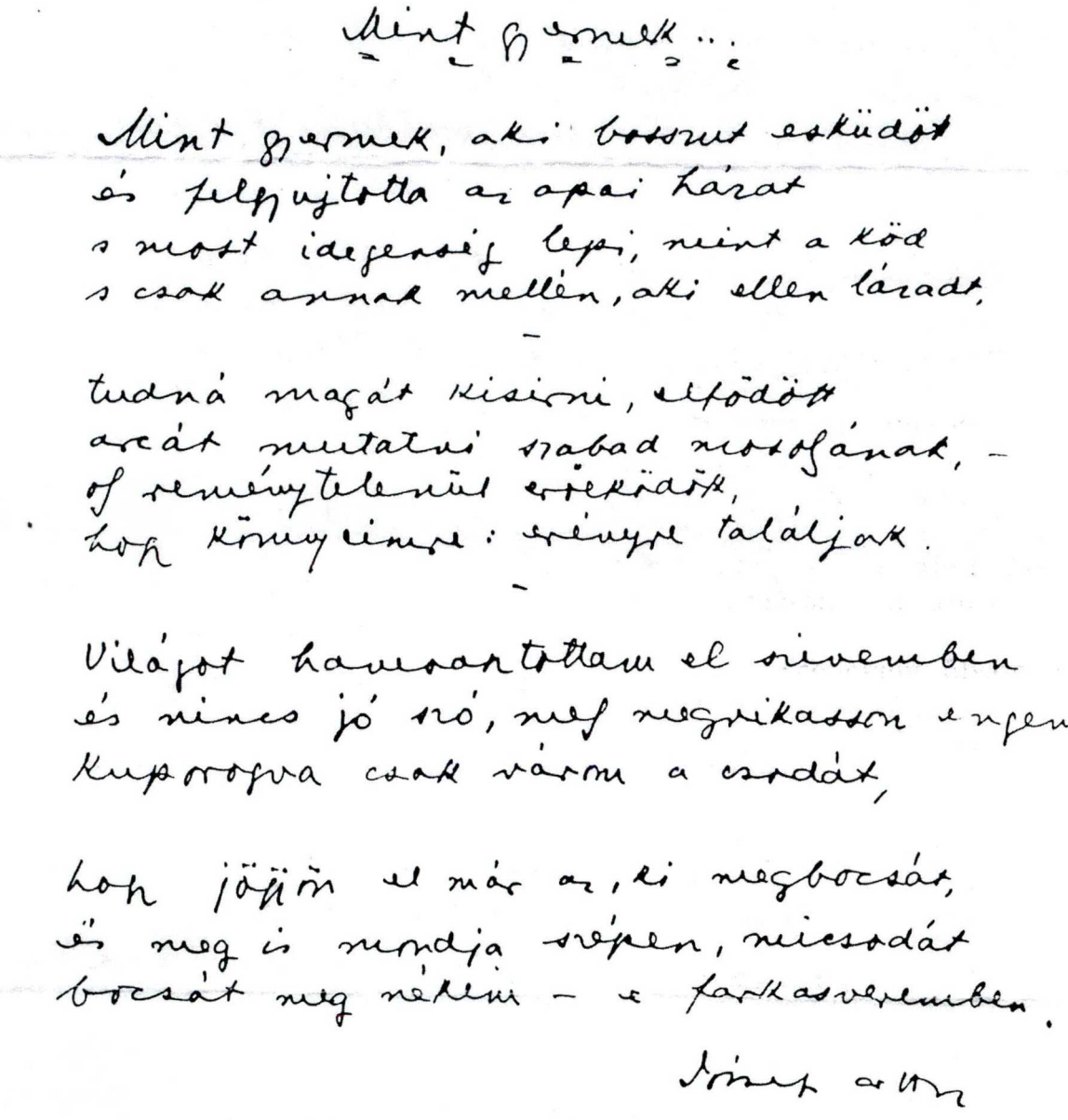

Mint gyermek...

Mint gyermek, aki bosszut esküdött
és felgyújtotta az apai házat
s most idegenség lepi, mint a köd
s csak annak mellén, aki ellen lázadt,

–

tudná magát kisírni, elfödött
arcát mutatni szabad mosolyának, –
of reménytelenül erőeködök,
hogy könnyeimre: erényre találjak.

–

Világot hamvasztottam el szivemben
és nincs jó szó, mely megvikasson engem.
Kuporogva csak várom a csodát,

hogy jöjjön el már az, ki megbocsát,
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nékem – e farkasveremben.

József Attila

1935.

A *Mint gyermek…* című vers Barta István *Medvetánc*-kötetében

HASZON

Dagassz gázlángnál kenyeret,
vagy égess lukas, vörös téglát;
törje kapa a tenyered;
áruld magad, míg leng a szoknyád;
feküdj hanyatt és deszkázz aknát;
cipelj zsákot a piacon;
tanulj, vagy ne tanulj ki szakmát —
itt állsz és ott ül a haszon.

Öblíts benzinben selymeket;
szedd guggolva a vörös hagymát;
ölj kecskét, amely rád mekeg;
jól szabj, hogy álljon jól a nadrág;
csak rajta, mikor abbahagynád!
Kirugnak s mit nyerhetsz azon?
Koldulsz? Betörsz? A rend lecsap rád —
itt állsz és ott ül a haszon.

Költsél epedő verseket;
pácolj prágai módra sonkát;
gyűjts gyógynövényt; fejts kőszenet;
vezess főkönyvet s rejtsd a titkát;
viselj aranyzsinóros sapkát;
élj Párizsban vagy Szatymazon, —
mire a béredet kikapnád,
itt állsz és ott ül a haszon.

Öregem
Attila, folytatnám, de unnád;
tudod, hogy nem élsz lazacon —
vagy ténferegsz, vagy adnak munkát
s itt állsz és ott ül a haszon.

85

A költő javítása Barta István *Medvetánc*-kötetében

München, 1999.június 14.

Kedves Ágnes,

ne haragudjék, hogy csak némi késedelemmel válaszolok levelére, de részben távol voltam, részben sok dolgom akadt. Levelének vétele után ismét előszedtem Barta Istvánra vonatkozó feljegyzéseimet, hogy - mint kérte - kiegészíthessem adatait, amelyek meglepetősen bővek, mindenesetre gazdagabbak, mint az enyéim. Ezeket annak idején apró papírszeletekre írtam, emlékezetből és nem is tudom már, hogy milyen okból és célzattal. Sajnálom, de előző levelemet másolat nélkül írtam, így nem tudom, miket közöltem. Egy papírom azt olvasom, hogy München Schwabing nevő városrészében lakott. Először a Gedon strasse 6.számú Jugendstílben épült házban, végül (utolsó lakhelyekén a Teng strasseban, az ún. Savoy-Haus-ban. A textilgyár, amelyben a végén dolgozott a München melletti Echingben volt. Nevére már nem emlékszem. Nem tudom, erre vonatkozik-e a levelében említett "hiányzó hét év". Ha jól visszagondolok, olykor-olykor ezekben az években is találkoztunk, legtöbbször a Leopold strasse valamelyik kávéházában, vagy a Siegestor nevű vendéglőben. Azt sem tudom, hogy ebben az időben dolgozott-e még a Szabad Európa Rádiónak, ahol időnként külső munkatársi minőségben műsorszövegeket olvasott fel. Van egy feljegyzésem, amelynek hitelességét azonban nem tudom már igazolni, mert a részleteket elfelejtettem. Eszerint volt egy fogadott lánya, akit Editnek hívtak, kapcsolatban állt Thomas Dehler liberális párti (FDP) politikussal, lévén barátnője Dehler lányának. Ezt a hölgyet Edith Baum-Endrös-nek hívták, ügyvédnő volt és a schwabingi Franz Joseph strasseban lakott (ahol az ötvenes években nekem is volt lakásom). E sorokat írván megnéztem a müncheni telefonkönyvet és megtaláltam ebben a formában: Herbert és Endrös-Baum Edith ügyvédek, a München melletti Stockdorfban laknak és irodájuk az említett Franz Joseph strasseban van ma is. Ez az Edit papirjaim szerint Dr.Endröshöz ment férjhez és (akkor) két gyerekük volt. Találtam a papírok között egy feljegyzést, hogy: "Barta Pista szombati napon este hazament Stockdorfból, Editéktől, levette nyakkendőjét és eközben összeesett, vége volt. Az volt a kívánsága mindig, hogy gyorsan, szenvedés nélkül haljon meg. Sikerült. Betegbiztosítása sem volt." Úgy tudom, hogy a müncheni Waldfriedhof nevű temetőben temették el. Naponta olvasta a

Szívszél-hűdés.

a Süddeutsche Zeitungot és a Neue Zürcher Zeitungot. Szeretett zenét hallgatni. Mozart,Haydn, Beethoven, Bach, Puccini voltak a kedvelt zeneszerzői.Olykor-olykor emlegette a háború alatti munkaszolgálatát, de - ahogyan emlékszem - harag, elkeseredés, gyűlölet nélkül, legtöbbször humorral fűszerezve mondandóit.

Ennyi volt, kedves Ágnes, amit Bartát érintő papírjaimban találtam. Nem tudom, használható-e belőle valami.

Jó munkát kívánva szívélyesen üdvözli

Borbándi Gyula

Borbándi Gyula levele Barta Istvánról

2. SZÁMÚ MELLÉKLET

Értekezésemben említettem, hogy a kutatás legelején még általában a bűn motívumot vizsgáltam. A definícióból kiindulva többeknek – költőknek, íróknak, pszichológusoknak, filozófusoknak – föltettem a „mi a bűn?" kérdést. Volt, aki nem is válaszolt, volt, aki elutasított, de érkeztek nagyon tanulságos válaszok is. Alább ezekből idézek néhányat. A legfontosabb következtetés, amit e levelekből levontam: reménytelen vállalkozás pontos definíciót találni a bűnre, és egyáltalán nem a definícióból kell kiindulni e téma vizsgálatánál.

Érdemes elgondolkodni, vajon a bűn vagy a vétek a súlyosabb „kategória". Ágai Ágnes költő, műfordító a bűnről és József Attiláról szóló írásában megállapítja, hogy „a magyar nyelvben finom disztinkció van a bűn és a vétek között. A vétek a bűn felső fokozata." Van aki ezzel ellenkező nézetet vall, vagyis a vétek kevesebb, mint a bűn. (Feltehetően a vétség, „baki" jelentéséből kiindulva.)

A bűntudat élményét feldolgozó költészet újra és újra rákényszerül a definiálásra, mégis megmarad a bizonytalanság és a feszültség: lehetséges lenne, hogy a bűntelenség (vagy a vélt bűntelenség) is bűn? Ez a bizonytalanság adhat okot arra, hogy a József Attila költészetével foglalkozó költők, írók és más érzékeny lelkületű emberek a bűn–büntetés–bűnhődés kérdésével foglalkozzanak. Ezek nem

kizárólagosságra törekvő, egymást kizáró definíciók inkább a modern fő bűnök új rendszerét kialakítani szándékozó bűnfeltárások.

Határ Győző szerint „bűn, ha valaki elvesztegeti a tehetségét, veleszületett adottságát akár lustaságból, akár valami fontosabbnak ítélt ál-tevékenység miatt." Gergely Ágnes költő, műfordító véleménye: „bűnt követ el az, aki erőszakkal beavatkozik a másik ember életébe". Ágai Ágnes meghatározása: „Bűn az a tudatos és szándékos cselekedet, mely valakinek testi vagy lelki kárt okoz." Levele valójában egy érzékeny lélek esszéje, kérdésfeltevései jól mutatják, hogy e téma nagyon is sokrétű és nagyon is emberi. Minden sora tovább gondolásra érdemes.

Kabdebó Tamás – aki angol nyelvű monográfiával gazdagította a József Attila-szakirodalmat – álláspontja: „A bűn definíciója, a józan ész szerint: olyan cselekedet – vagy mulasztás –, mellyel a (mulasztó vagy cselekvő) tudatosan a fennálló erkölcsi törvények ellen vét." Vasadi Péter költő, író szerint „a »kérdések kérdése« lényegében ez: Isten van-e? A bűn csak Isten »után« érthető meg, akár definiálható is, de ami e kettőnél sokkal több: ismerhető föl, s nevezhető meg. A bűn mindig életellenes. S ami életellenes, az bűn." Hamvas Béla filozófus „eszkatológiai kitérésében" ez áll: „Az emberek általában azt hiszik, hogy minden baj oka a bűn. Bűn alatt értik azt, hogy valaki hazudik, lop, csal, rabol, öl és paráználkodik. Tudatlanságuk odáig megy, hogy e bűn

ellen roppant nagyhangú törvényeket hoznak, amelyekben még akasztófával is fenyegetőznek. Bár ezek a törvények sok-sok ezer évesek, még semmiféle eredménnyel nem jártak."[1] (Rokonságot mutat e gondolatsor József Attila szerkesztői üzenetével: Hamvas az „egyik fajta bűnről" ír, vagyis arról, amely „csak azért bűn, mert az uralkodó földi hatalmak különös gondolkodása folytán" büntetést von maga után.)

A bűnmagyarázatok között számomra alapvetőnek bizonyult Beney Zsuzsa *Nincs önéletrajzom* című önvallomása, már csak azért is, mert József Attila bűntudatát is más szemszögből értelmezte: „...a félelem bűn, talán nem is ismerek ennél nagyobbat. Ez az, ami minden rosszra, még a gyilkosságra is ráveszi áldozatát – hiszen áldozatai, kiszolgáltatottjai vagyunk saját bűneinknek. A bűn szubjektív metafizikájának lényege, hogy akaratunk ellenére történik meg velünk, akaratunk ellenére akartatja magát. Csak következményeiben ismerjük, még ha vágyainkban el is képzeltük következményeit – ezért nem képzelhető el, hogy valaha is töröltessenek. Isten nem az etikai világ ura, hanem az etikát meghaladóé; az etikai világrend a Sátán birodalma."[2] Beney tétele – a félelem bűn – sokban hasonlít Szókratészéhez, csak éppen nála a félelem az a kategória, amelyet bűnnek nevez.

* * *

[1] Hamvas 127.
[2] Beney 1995. 63.

Ágai Ágnes leveléből (Bp., 1997. október 2.):

Bűn az a tudatos és szándékos cselekedet, mely valakinek testi vagy lelki kárt okoz. Ez a büntethető bűn. Bűn van jogi, erkölcsi, teológiai (ez is erkölcsi) és társadalmi értelemben. A bűn megítélése korok, népek, kultúrák, hitek és társadalmi osztályok szerint változó. A bűn az egész emberiség útját végigkíséri. Bűntudata csak az embernek van, noha szégyenérzetet, megbánást az állat is tud tanúsítani.

A vallás, főleg a keresztény vallás az ember eredendő bűnösségére utal, mely csak bűnbocsánat, illetve Krisztus bűneinket átvállaló halála által nyer feloldozást. A buddhisták az egyik életben elkövetett bűn karmáját viszik át és vezeklik le a másik életben. A tízparancsolat tiltó listája az erkölcsi norma alappillére, noha közülük néhány ma már legfeljebb bocsánatos bűnnek minősül.

A gondolkodókat mindig élénken foglalkoztatta a bűn kérdése és mibenléte. A bűn, a bűnbánat, a bűntudat szerepe. Mi a bűn? Ki a bűnös? Ki jogosult arra, hogy büntesse a bűnöst? Milyen alapon? Az orosz írók remekműveiben számos példa erre. [...] Tolsztoj arra a következtetésre jutott, hogy az ember csak önmaga fokozatos tökéletesítése révén szabadulhat meg a bűntől. A bíró, aki éppen olyan gyarló, adott esetben éppen olyan bűnös, mint akit elítél, nem illetékes arra, hogy mások sorsa fölött rendelkezzék.

És honnan a bűn varázsa, vonzása? Miért kísért bennünket a bűn, miért esik olyan jól a tilalom megszegése? Eredendően bűnös-e az ember vagy csak azzá lesz? Mitől lesz azzá? Hol a bűn határa, mértéke, súlya? Mi a lelkiismeret szerepe? Mit tehet azon kívül, hogy furdal? Mi a jog alapfeladata? Visszatart-e a büntetés? Mi védheti az államot?

Lehet-e ölni az igazságért, a jobb életért, egy eszméért? Gyilkos-e a katona, gyilkos-e a hóhér? Gyilkos-e az öngyilkos? Gyilkos-e a nő, ha

abortál? Van-e jogom a magam igazát, a magam törvényeit másra kényszerítenem? Szabad-e futni hagyni a bűnöst? Bűnös-e a gyermek, vagy tisztán, makulátlanul születik? Miért kegyetlenek a gyerekek, miért követnek el bűnöket. ki bünteti azt, aki önmaga ellen követ el bűnt.

Bertók László leveléből (Pécs, 1998. november 20.):

- Amit a költő a bűnről és a bűntudatról versben „megír" (jó versben, hiteles versben), azt prózában csak dadogva, magyarázkodva, körülírva képes elmondani. Két emelettel (többel?) a vers szintje alatt. Az efféléhez sokkal inkább filozófusi (papi? tanári?) agy kellene, ami a költőnek nincs.
- A bűntudat (most azt hiszem) a félelemből fakad. Gyökerei a gyerekkorba nyúlnak, odáig, amikor „az ember gyereke" rádöbben és fölfogja, hogy valamit nem úgy csinált (meg), ahogy elvárták tőle (mert hanyag volt, buta volt, gyenge volt stb.). Ez a fajta bűntudat ott kucorog, lapít a lélek sötétjében, s ott lesz még akkor is, ha a büntetés elmarad. (Hoppá! Talán itt kezdődik [-dött] az emberi gondolkodás. Nem feleltem meg a követelményeknek, megszegtem a parancsot [a törvényt], amit a család, a társadalom [az Isten] rám szabott, tehát méltó tagja [fia, teremtménye] vagyok-e? Mi lesz most? Hiszen meg akarok maradni, békében akarok élni magammal és a többiekkel. De tényleg bűn-e, amit elkövettem? El sem követtem?)
- Valami tehetetlenség-érzés van a dologban mindig. Valami fölfoghatatlan. Az ősbűn, a paradicsomi, az eredendő bűn is az emberi ész határairól szól. „Nem tudtam (nem tudtuk), mit cselekszem (cselekszünk)". Csak elkövettük. Csak! A költő

valahol itt „jön be". Miért nem tudtam, tudhattam? Ha pedig sohasem tudhatom meg, akkor miért és ki büntethet meg?

- A hívő (a vallásos) embernek valószínű könnyebb, hiszen Krisztus meghalt a világ bűneiért, s megváltotta őt is, az elkövetett bűnökre is van (lesz) bocsánat. Aki „hitetlen" vagy „másképpen hívő" („a hívő ember költő nem lehet"), annak nincs ilyen menedéke, annak magában (magával) kell elintéznie, ha mégis van bűne, bűntudata. Ha nem Istennel, akkor embertársaival, szeretteivel szemben van, bár az efféle, az erkölcs kategóriájába tartozó bűn itt Európában (s a keresztény világban) ez is valahol mélyen az istenfélelemben gyökerezik. Ha valakinek alapvető gondja lesz, ha nem szabadulhat a gondolattól, hogy akkor mégis miképpen, mi célra lett s van a világ (s minden valamirevaló költészetnek alapvető kérdése ez), akkor az Isten-kérdéshez is el kell érkeznie. Arra is rádöbbenhet, hogy Isten nélkül magányosabb, sőt, tudása–nemtudása által sokkal kiszolgáltatottabb, esendőbb, mint a hívők. S akkor, ezen a ponton is beeshet a „bűnös vagyok-e", a „mi a bűn" kérdése.
- Más dolog, amikor bűntelenül büntetik meg az embert. Amikor tudja, hogy sem az isteni, sem a jogi, sem az erkölcsi törvények szerint nem bűnös, de az éppen-való rezsim, a hatalom, a diktatúra mégis elítéli, becsukja, bűnösnek bélyegzi. Ha ez megtörténhet, és azáz meg százezer esetben megtörtént a 20. században (is), akkor kívülre is, belülre is minden indoklás nélkül föltehető a kérdés „Mért nincs bűnöm, ha van?" Merthogy nincs.
- Stb.

Mohás Lívia leveléből (Budapest, 1998. november 5.):

Én a bűn és bűntudat problematikát két értelmezési keretben helyezem el, egyik a C. G. Jung analitikus pszichológia személyiségről alkotott rendje. Ez utóbbiban van egy olyan fogalom, hogy Árnyék. Vagyis az én sötét fele, mindannyiunknak van ilyen, ahogyan Ádámnak Lucifer, Faustnak Mefisztó. A saját Árnyékkal jó kibékülni, tanakodni vele, kiegyezni és némi engedélyt adni neki, hogy ő is létezhessen, még talán szeretni is lehet, hiszen ő is mi vagyunk. Árnyékunk a tudattalanhoz közeli tájban áll, és rengeteg jót tud onnan felhozni többek között a kreativitásunk számára. Másik értelmezési keret számomra a katolikus vallás bűnfogalma, amely szerint Isten – legfelsőbb eszményünk – megbántása, megsértése a legnagyobb bűn. De ennek is van bocsánata, a megfelelő lelki stációk elvégzése során.

H. Prágai Piroska leveléből (London, 1997. december 9.):

[Határ] Győző szerint bűn, ha valaki elvesztegeti a tehetségét, veleszületett adottságát akár lustaságból, akár valami fontosabbnak ítélt ál-tevékenység miatt. Aztán: ebből következően, a drága, pótolhatatlan, visszahozhatatlan időnek elvesztegetése.

Ami József Attilát illeti, Győző nem fordított időt a tanulmányozására, fontosabbnak ítélvén a saját mondanivalójának lerögzítését az utóbbi 70 valahány év alatt.

Vikár György leveléből (Budapest, 1998. szeptember 1.):

Az etika a filozófiának is vitatott és labilis területe. A pszichológia a depresszió kérdésénél találkozik a bűntudattal (lásd Freud 1917-es

tanulmányát: *Gyász és Melancholia*). Később nagy téma lesz a „tudattalan bűntudat" (paradox kifejezés).

József Attilánál én a frusztrált csecsemő oralszadisztikus késztetései miatt érzett bűntudatának tulajdonítok jelentőséget. De mindez a tudattalan fantáziák és a neurotikus tünetképzés körében marad. Nem tudok olyan pszichológiai tanulmányról, ami azzal foglalkozik: Mi történik, ha valaki valóban bűnt követ el, és bűntudata jogos. [...] József Attila öngyilkosságáról és is szívesen hinném, hogy véletlen baleset volt – ha az utolsó versek nem jeleznék előre a tragikus véget.

Tőkei Ferenc leveléből (Budapest, 1998. augusztus 10.):

A keleti filozófiákban – amelyek közül én a kínait ismerem a legjobban – a bűn nem etikai kategória, hanem csak az előírások, a „törvények", parancsok stb. megszegését jelenti, amelyért természetesen büntetés jár. A lopás, a gyilkosság, az árulás stb. természetesen „bűn", de a tipikusan keleti világban mindez a *moralitás* (tehát az elvárások; vö. Hegel) körében marad, az európai értelemben vett etika (tehát a bensőből fakadó parancs) még hiányzik vagy csak szórványosan jelenik meg.

Az etikai értelemben vett „bűn" az európai antikvitásban jelenik meg. Iskolapéldája ennek, hogy az Ószövetségben az Istentől megkövetelt emberáldozat még nem bűn; ha Ábrahám istene nem engedné el Izsák feláldozását, akkor sem lenne bűn; hanem ellenkezőleg, éppen az isteni parancs megtagadása lenne a bűn.

A görögöknél azonban Iphigeneia feláldozása olyan bűn, amely megbocsáthatatlan, s egy vég nélküli tragédia-sorozat elindítója.

Polcz Alaine leveléből (Kisoroszi, 1998. január 1.):

De érzem a bűnt. Ha már rosszat követek el, ami bánt. Mások bűne bonyolultabb, mert nem ismerem a külső nyomást, a lelki tehetetlenséget, a tudat és tudattalan erejét, ami elsodorta az embert. Így nem nagyon ítélkezem. Mindenesetre nagy baj, mert elválaszt a pozitív szellemi világtól. De hát jobban örülnek a mennyek országában egy megtérő bűnösnek…

[…]

Még egy vicc, amit Bulányi Gyula bátyám mondott el oktatásul:

Egy férfi azt mondja a katolikus papnak:

Atyám, szeretném, ha a feleségem katolizálna. Lehet?

Lehet! De miért kívánod, édes fiam?

„Hogy legyen neki bűntudata."

(Az egyház is folyamatosan másként kezeli a bűnt.)

Gergely Ágnes leveléből (Budapest, 1997. november 4.):

…bűnt követ el az, aki erőszakkal beavatkozik a másik ember életébe. „Beavatkozás" természetesen sokféle van. Ha valaki rákényszeríti a véleményét egy másik emberre, a viselkedésnormáit egy családra, munkahelyi közösségre, nagyobb embercsoportra, olykor egy egész országra, tudjuk, ez hová vezet. Gyilkosságig, sőt, tömeggyilkosságig fajulhat. Ez a bűn extrém formája. Diktatúrának hívják.

A József Attila-i bűnképlet természetesen jóval bonyolultabb.

Arról írtam, mire vagyok a legérzékenyebb.

* * *

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

A fenti levelekből, levélrészletekből megerősítést nyert az a tervem, hogy e témakört érdemes más alkotóknál is hasonló mélységben megvizsgálni. Hosszú távú kutatási terveim között szerepel, hogy Pilinszky János és Baka István költészetét – e dolgozat eredményei alapján – párhuzamba állítom József Attila költészetével. A két költő bizonyítottan is mesterének tekintette József Attilát (számos reminiszcencia mutatható ki a korai Pilinszky- és Baka-versekben). Előfeltevéseim szerint Pilinszky sokkal inkább a kereszténység, a katolikus vallás felől közelített, s a végtelen Istenhit birtokában vallott saját bűnösségéről. Baka István költészetében a bűntelen bűnösség érzése sokkal ironikusabban szólal meg, mint József Attilánál, és Baka Istenkeresése is más: ő asz angyalokban hitt. Mindenképpen indokoltnak tartom e két költő életművét ebből a szempontból föltérképezni.

3. SZÁMÚ MELLÉKLET

A barkochba-történetről

Az Írók Gazdasági Egyesületének lillafüredi íróhetén vett részt a költő 1933-ban, ahol megismerkedett dr. Szöllős Henrik neves sebész feleségével, Marton Márta művészettörténésszel. Az *Óda* ihletőjeként számon tartott hölgy egy interjúban így emlékezett vissza: „Összesen három napig ismertem József Attilát. Néha beszélgettünk ezekben a napokban, műveltsége, egyéniségének érdekessége megfogott. Amolyan játékos, jelentéktelen udvarláson felül semmilyen szubjektív kapcsolatról nem beszélhetek. Mondhatom, nem álmodhattam, hogy ebből az ismeretségből vers szülessék."

Az *Óda* viszont megszületett, és valóban a világirodalom legszebb szerelmes versei között említhetjük. A költő élettársa, Szántó Judit nem az irodalmi és esztétikai értéket nézte, amikor megtalálta József Attila kabátzsebében a vers kéziratát. (Vagy maga a költő mutatta meg neki a verset, nem tudjuk.) A költemény és a költő hideg-rideg viselkedése miatt Judit 1933 júniusában öngyilkosságot kísérelt meg (s emiatt – voltaképpen a vers megírása miatt – a költő bűntudatot érezhetett, amelyet játékkal, a barkochbával kísérelt meg feloldani). (A *Magyar Hétfő* című lapban *József Attila menyasszonya megmérgezte magát a nyomor miatt,* a *Hétfői Napló*ban *Öngyilkos lett Budapesten egy*

moszkvai kommunistavezér felesége, a Reggeli Újságban *Megmérgezte magát Szántó Gyula, Budapest volt kommunista főkönyvtárosának felesége* címmel jelent meg tudósítás. Az újságírók ebben az esetben sem törekedtek a pontos tényközlésre, a nyelvhelyességről nem is szólva…)

Az öngyilkossági kísérletre Szántó Judit 1948-ban így emlékezik vissza:

„Ő felém fordult és azt mondta: »Hiába olvasod, nem hozzád írtam.« […] »Gyönyörű – mondtam megsemmisülve. – Értelek, Attila. Ez azt jelenti, hogy nem engem szeretsz. Nem baj, elmész, látod, milyen jó, hogy nem köt össze bennünket semmi más.« »Tévedsz – szólt Attila –, nem megyek el. Itt maradok, és végig kell szenvedned azt, amit én szenvedek.« »Gondolod, Attila?« »Így lesz« – szólt, vette a kabátját és elindult. Magamra maradva nem most először gondoltam arra, hogy nem vagyok elég erős, se Attilához, se ahhoz, hogy így folytatni tudjam az életet. Negyven gramm kinint készítettem […] és megittam. […] Utána az ajtó ablakán egy kétségbeesett arcot láttam, Attiláét. […]…én már csak arra emlékszem, amikor a mentőorvos a gyomromon térdelt. A mentőkocsiba Attila is beszállt, fogta a kezem. »Hozzád írtam, már csak a végén, emlékszel a dalocskára?« Nem válaszoltam, nem is hittem, nem is hihettem."[1]

Amíg Juditot a Rókus kórházban ápolták, Attila fölment Németh Andorékhoz, ahol barátja barkochba segítségével értesült Judit öngyilkossági kísérletéről. Vagy egyenesen a kávéházba sietett, és ott derült fény az esetre. Hogy valójában mi történt, azt már sosem tudjuk meg; az emlékezők a saját képzeletükre hagyatkoztak. Kosztolányi novellát faragott belőle, Németh Andor kétféleképpen is leírja, Déry

[1] Szántó 102.

Tibor hallomásból közli, Arthur Koestler önmagát előtérbe tolva meséli el az epizódot.[2]

Kosztolányi naplójában feljegyezte: „József Attila felesége megmérgezi magát. Elmegy a barátjához (Németh Andorhoz), és Jucival vallatják barkochbával, mi történt a feleségével."[3] E rövid hírből alakult ki az elbeszélés, amelynek főhőse Jancsi János huszonkilenc éves költő (nem lehet véletlen egybeesés, hogy a vezetéknév egyben keresztnév is!), „aki megpróbált mindent a világon. Dolgozott is, tanult is, de minthogy kéziratai éveken át nem találtak gazdára, megértette, hogy nincs rá szükség, és félreállt."[4] A jellemzés olvastán egy 1928-ban, *A Hét*ben megjelent újságcikk sorait idézhetjük, amely igazolja Kosztolányi megállapítását: „Volt: házitanító, rikkancs, hajósinas, könyvelő, kövezőinas, bankhivatalnok, kukoricacsősz, gyors- és gépíró, könyvügynök, műfordító, kritikus, kávéházi kenyeresfiú, zsákhordó, kifutó és földmunkás."[5] (Sokféle tevékenységéről a költő is több helyen megemlékezik, például a *Kész a leltár* című versében vagy a *Curriculum vitae* című önéletrajzában.)

Jancsi János rendszerint a Szíriusz kávéházban üldögél barátaival. Kosztolányi leírása alapján József Attilára ismerhetünk: fölfelé fésült,

---

[2] Németh 1991. 153–154.; Németh 1989. 248.; Déry Tibor: *Ítélet nincs.* Bp., 1969. 478.; Koestler, Arthur: *Láthatatlan írás,* Bp., 1997.
[3] Kosztolányi Dezső: *Napló 1933–1934.* = K. D.: *Levelek, naplók.* Bp., 1996. 844.
[4] Kosztolányi Dezső: *Barkochba.* 208. = K. D.: *Boldogság* (válogatott elbeszélések). Bp., 1978. 206–218.
[5] *Új magyar költő, akinek élete Jack Londonéval vetekedik. A Hét,* 1928. május 4. 4–5.

göndör haj, kis bajuszka, vékony dongájú, hetyke fickó. „Nem hasonlít a költőhöz. Ez is arra vall, hogy igazi költő."[6] Sápadt és szótlan, végül az asztaltársaság egyik tagja, Scholz barkochbával szedi ki belőle: felesége szublimátkockát nyelt, a mentők kórházba szállították.

Irodalmi alkotás lett a szomorú esetből, a novella törvényei szerint módosítva, színesebbé téve, és kicsit el is torzítva a valóságot. Igaz, a nagy művészet sajátsága éppen az, hogy bár a valóságból indul ki, megsemmisíti (megváltoztatja) azt.[7] Kosztolányi műve nemcsak József Attila életének egy szeletét ábrázolja, hanem a költő nemzedékének jellemvonásait is fölvázolja. A fiatal költők, írók naphosszat a kávéházban ültek és játszottak: játszottak a szavakkal, a tulajdonnevek kezdőbetűivel, folyékonyan beszéltek csupa *e* betűvel, játszottak „keretes mondatokat" és barkochbát, „a tökély elképzelhetetlen fokára emelve ezt az elmemozdító tornát, s a fogalmak körét szűkítve, a felelgető igenjeiből és nemjeiből a legrövidebb idő alatt kitaláltak minden lehető és lehetetlen dolgot, például Poincaré legelső öngyújtójának tűzkövét vagy magának Oidipusznak jól megtermett, izmos Oidipusz-komplexumát."[8]

József Attila különösen szeretett játszani, erről vall versei mellett a *Szerkesztői üzenet* címen ismertté vált gondolatsorban: „Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat és akkor derűs a szívem, ha

---

[6] Kosztolányi: *Barkochba.* 211.
[7] Déry Tibor: *Két befejezetlen mondat.* = D. T.: *Ítélet nincs.* Bp., 1969. 478.
[8] Kosztolányi: *Barkochba,* 210.

munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől." A kávéházi és társaságbeli játékokról Bányai László is beszámol *Négyszemközt József Attilával* című visszaemlékezésében.[9]

Kosztolányi novellájában a koplalástól sápadt költő szinte felélénkül a játék hevében, tárgyilagosan közli a tényeket, a barkochba szigorú szabályai szerint csak igennel és nemmel felelve. A szavak és a játék erejébe vetett hit lehet az az erő, amely a tragédiát is megszelídíti és elviselhetővé teszi. Jancsi János a játék során kicsit elfeledkezett bajáról, és hasonlóképpen lehetett a valóságban is. Amíg Judit a kórházban feküdt, József Attila járhatott barátjánál, Németh Andornál és a kávéházban is.

Németh Andor *József Attila* című könyvében úgy meséli, hogy a barkochba kérdezője felesége, Szegő Júlia volt:

> A rákövetkező nap déltájban megjelent a Jókai téren. Komoran, sötéten, mint az éjszaka.
> – Mi történt – kérdeztem tőle-
> – Judit megmérgezte magát.
> – Szörnyű... Miért?
> – Megtalálta a verset, amit Lillafüreden írtam az utolsó éjszaka. Az ünneplőm belső zsebében volt Mikor levetkőztem, a szék támlájára terítettem és benne felejtettem az írásomat. Reggel, mielőtt kikefélte, megnézte, nem hagytam-e valamit a zsebeimben. Így került a kezébe.
> – S most mi van vele?
> – Kórházba vitték. Onnan jövök.
> – Mit mondanak?
> – Még nem tudják. Talán fölépül, talán belehal.
> Hallgattunk. Majd újra Attila, de más hangon:
> – Nem is kérded, milyen a vers?

[9] Bányai László: *Négyszemközt József Attilával.* Bp., 1943. 203.

– Milyen? – ismételtem gépiesen.

– Olvassuk el együtt – indítványozta.

Több szó nem esett Juditról. [...]

Még a verset elemeztük, méltattuk, mikor a feleségem hazaérkezett.

– Szervusz Attila – üdvözölte a vendéget. – Itt maradsz ebédre, ugye? – s már ment is a konyhába, hogy három személyre terítsenek.

Julis, a házvezetőnő, tiltakozott.

– Tessék csak hazaküldeni az Attila urat. Biztos nem mondta meg, hogy elmarad, és a Judit nagysága megharagszik rá, ha nem megy haza.

Feleségem visszajött.

– Vár Judit ebédre? – kérdezte.

– Nem – mondta Attila komoran.

– Miért nem?

– Mert nincs otthon.

– Elment hazulról?

– Nem ment el hazulról.

– Azt mondtad, nincs otthon.

– Nincs otthon.

– És nem ment el hazulról?

– Nem ment el hazulról.

A beszélgetés elakadt.

– Nem értelek – idegeskedett a feleségem. – Azt mondod, hogy nincs otthon, de nem ment el hazulról. Az nem lehet.

– De lehet – erősködött Attila.

– Hogyan lehet?

Attila nem válaszolt. A feleségem arca egyszer csak felragyogott.

– Már tudom – mondta vidáman. – Elvitték.

– Na látod! – diadalmaskodott Attila. – Kórházba vitték, mert megmérgezte magát. – Majd felém fordult. – Szóval jónak találod azt a hasonlatot?

Sietek megnyugtatni mindazokat, akik felháborítónak találják e felelőtlen és gyerekes játszadozást, hogy mire Attila hazajutott, Judit is otthon volt. Kibékültek. A verset Judit is szépnek találta. Akiről szólt, mintha csak azért tűnt volna fel Attila életében, hogy kiváltsa belőle a beethoveni zengzeteket, nem tűnt fel újra.

Más írásában viszont Németh Andor nem szerepelteti a történetet: „Ahogy Judit eltűnik a szeme elől, megszűnik a lelkiismeret-furdalása. A *Japán*ba siet. Keres valakit – akinek megmutathassa a költeményt. Mert

ez az egyedül értelmes az egész körülötte keletkezett kavarodásban. A vers, amely túléli a versürügyet, a nőt, akihez íródott, mely túléli őt, túléli Juditot."

A költő nővére, József Jolán öccséről írott, *József Attila* című életrajzában (1940-ben látott napvilágot) viszont Németh Andor a kérdező:

> Amikor Juditot elvitték a mentők, komor, sötét hangulatában senkivel sem akart találkozni. Felment Németh Andorékhoz. [...] Németh Andor, aki talán legjobban ismerte Attilát, lefeküdt melléje a díványra.
> – Ki fogom barkochbázni, hogy mi történt veled – mondta.
> – Jó – felelte Attila összeszorított fogai közül.
> Németh felesége, Juci némán hallgatta a nyugtalanító játékot.

Déry Tibor *Két befejezetlen mondat* című írásában szintén szerepel a barkochba-történet, amelyről a szerző csak nyolc-tíz nappal az események megtörténte után értesült. Déry szellemes okfejtés olvasható: „Hányféle ruhába öltöznek az események! S mi marad, ha megkíséreljük levetkőztetni őket? Ha csontig – kínos vetkőztetés – maradnak a tények, amelyek dallamtalanul igazgatják a világot. Szerencsére az esemény annyi réteget húz magára, hogy még a legfurfangosabb oknyomozó történészujjak is alig tudják kitapintani, hol végződik a ruha, s hol kezdődik a tény. Sajnos, az esemény a vetkőztetés során épp azt veszti el, ami érthetővé s értelmezhetővé teszi: emberi varázsát."

Az eddig felidézett visszaemlékezések csak abban különböznek, hogy Németh Andor vagy felesége, Szegő Juci kérdezősködött. Arthur Koestler *Láthatatlan írás* című önéletrajzi könyvében viszont teljesen más szerepel. Koestler azt állítja, ő barkochbázott:

> Egy alkalommal Németh szobájában találtam rá, szemmel láthatólag mélyen depressziós állapotban feküdt a kanapén. Megkérdeztem, van-e valami baj; azt felelte, igen. Kérdeztem, mi történt; ekkor hirtelen felült, és vigyorogva mondta: na, ki tudod barkochbázni? (A *barkochba* nevű logikai kérdezz-felelek játék ebben az időben igen népszerű volt Budapesten.) Ekkor nagyjából az alábbi párbeszéd következett:
>
> – Valami, ami ma történt?
>
> – Igen.
>
> – Pénz?
>
> – Nem.
>
> – Nő?
>
> – Igen.
>
> – Irén?
>
> – Nem.
>
> – Judit?
>
> – Igen.
>
> – Tragédia vagy komédia?
>
> – Tragédia.
>
> – Elhagyott?
>
> – Nem.
>
> – Megölte magát?
>
> – N-nem.
>
> – Megpróbálta?
>
> – Igen…

Így tudtam meg, hogy Judit, Attila felesége meg akarta mérgezni magát, és kritikus állapotban szállították kórházba. Attilát nem engedték be hozzá, és most a telefon mellett várta a híreket. Szerette Juditot, és rettenetesen szenvedett az aggodalomtól, de ez nem akadályozta meg abban. hogy eljátssza velem a barkochba-partit. Juditot végül megmentették. Az eset részben Attila elmeállapotának tünete, részben pedig annak a makabreszk *Galgenhumor*nak a megnyilvánulása volt, amely az egész város atmoszféráját jellemezte.

A barkochba-történet mint legenda került az irodalmi köztudatba. Éppen ezért még ma sem biztos, ki is volt a kérdező: Németh Andor, a felesége, Szegő Juci vagy Koestler. Érdekes megemlíteni, hogy két, ma élő kortárs miként vélekedik erről. Fejtő Ferenc kérdésemre levelében azt válaszolta: „Tudtommal Szegő Juci volt a barkochba kikérdező. Ezt Németh Banditól magától tudom. Koestler is tőle vagy Jucitól hallhatta. De érdekesebb volt úgy elmondani, hogy ő szedte ki Attilából."[10] Dr. Denis Silagi (aki József Attila „örök barátjával", Barta Istvánnal dolgozott együtt az Amerika Hangja Rádió müncheni szerkesztőségében) így ír: „A barkochbás epizódról hallottam, és azt hiszem, Koestler leírása hiteles. [...] Pontatlan sokhelyütt (ti. Koestler – G. Á.), mert emlékezetből ír, de meggyőződésem szerint sohasem lódít. Lényegileg feltétlenül megbízhatónak tartom. Ez áll a barkochba-epizódra is. Kosztolányi hallomásból említi a dolgot – Szegő Juci jelen lehetett, de nem hiszem, hogy ő barkochbázott volna."[11]

A barkochba-játék többféle változata is azt igazolja, hogy a költő életének egyes részletei még életében, de halála után még inkább legendává váltak, és szinte anekdotaként emlegették a kortársak. Szabolcsi Miklós *Kész a leltár* című művében említi a költő életének e fontos epizódját,[12] de Koestler verziójáról nem szól, pedig épp e

[10] Fejtő Ferenc–Gajdó Ágnes, 1999. április. 23.
[11] Denis Silagi levele Gajdó Ágnesnek, 1999. február 2.
[12] Szabolcsi 1992. 251–253.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

harmadik (vagy sokadik) változat késztethet gondolkodásra a legendaképződés folyamatát vizsgálva.

Hogy mennyire hitelesek, őszinték ezek az írások, azt még a kutatók sem dönthetik el teljesen biztosan. Az emberi emlékezet nem tökéletes, igyekszik a rosszat szebbé tenni, az esetleges saját felelősséget enyhíteni, ezáltal torzítva a múltbeli történéseket, meghazudtolva a múlt igazát. Lovass Gyula *Az utóélet-kutatás módszertana* című tanulmányában arról ír, hogy „a tudattalan (vagy idővel azzá váló) torzulásokból alakul ki az író legendája."[13] Az utódok mesterkedéseinek következménye különös irodalmi fikció, amelyben az író, költő már-már mitikus személyiség, egykori alakja elhomályosodik. Azzal, hogy a művész követendő példa lesz, a valódi kép szükségszerűen elferdül.

[13] Lovass Gyula: *Az utóélet-kutatás módszertana.* 338. = L. Gy.: *Kilenc hős visszatér,* Bp., 1973. 335–342.